

LİNGÜİSTİK IŞIĞINDA ARAP DİLİNİN ÖZELLİKLERİ*

Seyfettin HARUNİ

Öğr. Gör., Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi sejfidinharuni@uludag.edu.tr

Geliş Tarihi/Received:

30.03.2018

Kabul Tarihi/Accepted:

30.05.2018

e-Yayım/e-Printed:

27.06.2018

ÖZ

Câhiliye devrinde mevcut olan ve İslam'ın ilk yıllarında da varlığını sürdüren Arap dilindeki lehçe çokluğundan kaynaklanan dilsel karmaşıklık, dilbilimciler arasında kabul edilen bir gerçek ise de delillerin azlığı sebebiyle bu karmaşıklığın boyutu konusunda tek ve üzerinde uzlaşmış bir görüş yoktur. Her halükârda, çöl şartlarında müstakil kabilelerce sürdürülen yaşam, bizi İslam'dan önce Arap dilinin tamamen homojen bir yapıya sahip olmadığını düşünmeye zorlar. Ancak yaşam şartlarının düzelmesiyle beraber, Câhiliye döneminde dinî, siyasî ve ticarî bir merkez konumuna gelen Mekke'de, birçok kabilenin karışık kaynaşması neticesinde ortak bir dilin oluştuğu düşünülebilir. Bu ortak dil, Kur'an'la birlikte kemale ermiştir.

Milâdî VII. ve VIII. yüzyıllarda gerçekleşen fetihlerle birlikte Arap dili, Arap yarımadasının dışına taşmış ve fethedilen yeni yerlerde genelde azınlık olarak yaşayan Araplar, dillerini diğer dillerin tesirinden korumakta zorlanmışlardır. O zamandan beri büyümeye başlayan edebî dil ile halk dili arasındaki uçurum, Abbâsî döneminde ve sonrasında, merkezî otoritenin zayıflaması ve yönetimin yabancıların eline geçmesiyle daha da belirgin hale gelmiştir.

Arap ülkelerindeki kolonyalizm zamanında da (XIX. yy. ve sonrası) Arap dili, Fransızca ve İngilizce'den çokça etkilenmiştir. Bugün birbirinden oldukça farklı olan edebî dil ile halk dilinin Arap ülkelerindeki paralel kullanımı, sosyolinguistikte "diglossia" terimiyle karşılanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Standart Arap dili (fushâ, edebî dil), Halk Arapçası (ammîce), Ortak Arapça, Diglossia.

CHARACTERISTICS OF THE ARABIC LANGUAGE IN THE LIGHT OF LINGUISTICS

ABSTRACT

Even though during the time of Jahiliyya and in the first-years periods of Islam, a complex of Arabic language state of affairs is a well known fact among linguists, but not having enough arguments of extent (dimension) of this complex, there is no compatible set-up (or attitude) between them. A priori, life in hermitic conditions of mainly independent Arabic tribes constrains us not to accept a total uniformity of Arabic language structure in a period before Islam. However, living conditions improvement, in Makkah, the city which functioned as a religious, politic and mart (trade centre) after that, with interference of various tribes it can be assumed a formation of common Arabic language. This language has matured after arrival of the Holy Qur'an.

In VII. and VIII. century, with the beginning of Islamic captivating (conquering), Arabic language has extended out of Arabic peninsula. Arabs that lived as a minority in most of the captive places, of course, didn't succeed in defending their language from adverse influences of foreign languages. A rift between literary and colloquial Arabic language has started to rise since then, during Abasids and so on, with debilitation of central ascendancy and subservience to other communities, it has become more and more expressed.

During colonization in Arabic countries, French and English languages have had a major impact on Arabic language.

* Bu makale *Arap Dilinin Tarihi ve Arapça'da Diglossia Olgusu* [(Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü) Bursa 2010] ismiyle yazarın hazırladığı yüksek lisans tezinden yararlanılarak hazırlanmıştır.

Today, a parallel use of literary and colloquial Arabic language, in sociolinguistics is expressed by term diglossia.

Keywords: Standard Arabic Language (fushâ, literary language), Colloquial Arabic (ammiyyah), Common (Coiné) Arabic, Diglossia.

Giriş

Arap dili, bugün Arap Birliği'ne üye olan 22 devletin resmî dilidir. Bu ülkeler, eskiden beri kendilerini Arap kimliği ile tanımlayan ülkelerdir ki, bunları şu şekilde sıralayabiliriz: Mağrip ülkeleri (Fas, Cezayir, Tunus, Libya), Orta Doğu'da; Mısır, Ürdün, Lübnan, Suriye, Irak; Arap yarımadasında, Suudi Arabistan, Katar, Umman, Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Yemen ve son olarak da Filistin yönetimi. Nispeten daha az bilinen üyeler ise Sudan, Moritanya, Cibuti, Somali ve Komor¹ Adaları'dır. Tüm bu ülkeler Arapça'yı, kendi ulusal ve resmî dilleri olarak kabul etmektedir.

Bununla beraber Arapça İslâm Dini'nin dilidir. Bilindiği üzere bazı ayetlerde Kur'ân'ın Arapça olarak indirildiği açıkça zikredilmektedir.² İbadetlerde Kur'ân'ın tercümesini kullanmak dinî açıdan câiz olmadığından, dünyanın neresinde olursa olsunlar Müslümanlar namazlarını *Arapça* dua ve ayetlerle eda etmektedirler. Bu bağlamda *Arapça* terimiyle, kurallaştırılmış, Standart Arapça (العربية الفصحى) kastedilmektedir.³

Genel görüşe göre Arap lehçelerinin kendi içinde ve klasik Arapça ile farklılaşması, VII. ve VIII. yüzyılda gerçekleşen büyük İslâmî fetihlerle başlamıştır. Bununla birlikte, İslâm'dan önce de Arapça'da birbirinden çok farklı olmamakla beraber, birçok lehçenin bulunduğunu söylemek yanlış bir iddia olmaz. Bahsi geçen fetihlerle Arap kabileleri hem kendi içlerinde karışıp kaynaştılar, hem de mağlup ettikleri Arap olmayan toplumlarla beraber yaşamaya başladılar. İslâm'ı yeni kabul eden bu insanlar, doğal olarak Arapça öğrenmeye koyuldular. Bu süreçte, fethedilen yerlerde varlığını sağlamlaştırmaya çalışan Arap dili, ister istemez mahallî dillerden az da olsa etkilendi. Bu durum Arap lehçeleri arasındaki farklılaşmayı daha da arttırdı. Emevî döneminden itibaren başlayan siyasî karışıklıklar, merkezî otoritenin zayıflaması, Abbâsîler'den sonra da yabancı toplumların hükmü altına girilmesi gibi olaylar, Araplar'ın ve dolayısıyla da dillerinin bölünmesine yol açmıştır. Yine, Napolyon'un 1798'de Mısır'a girmesiyle birlikte Araplar, Avrupa kültürüyle tanışmış ve böylece bu kültürü dakik bir şekilde ifade edebilecek yeni kelimelere ve terimlere ihtiyaç duyulmuştur. Bu durum, çağdaş Arap dili üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Bunun yanı sıra, sömürgecilik zamanında bütün Arap ülkelerinde *fushâyı* (dolayısıyla Kur'ân dilini) bastırmak amacıyla, halk dilinin yaygınlaşmasını isteyen ve bunun için özel çaba sarf eden müsteşrikler ve onların çalışmalarını⁴ da işin içine kattığımızda, *fushâ* (edebî dil) ile *âmmiyye* (avamca-halk dili) arasındaki 'uçurum'un boyutu daha iyi anlaşılabilir olur.

Yukarıda zikrettiğimiz bilgilerden anlaşılacağı üzere, bugün 'Modern Arap Dili' dendiğinde, bu dilin iki varyantı anlaşılmalıdır. Bunlardan biri standart Arap dili, (Kur'ân dilini, İslam öncesi devrin şiirini ve bedevi dilini örnek almıştır); diğeri de konuşma dilidir ki, içinde birçok mahallî lehçeyi barındırmaktadır. Arapça konuşma dilini (avamca) bir insan sokaktan öğrenebilirken, standart Arap dilini (*fushâyı*) ancak belli bir eğitimden geçerek öğrenebilmektedir.

Bu makalede Arap dilinin linguistik açıdan temel özellikleri ve geçirdiği aşamalar ışığında fusha-avamca etkileşimi hakkında genel bir değerlendirmede bulunulacak ve bu değerlendirmeler üzerinden bir takım sonuçlara ulaşılmaya çalışılacaktır.

A. Linguistik Tipolojisi Bakımından Arap Dili

Arap dilinin; "اللغة العربية" ifadesiyle adlandırılması, şimdiye kadar kendisini sadece terminolojik olarak diğer dillerden ayrı tutmuştur. Ne var ki, dilbilim tarihi ve teorisi, Arap isminin kökeni ve gelişimi konusunda hiç bir katkı sağlamamıştır.⁵

el-Lügatü'l-'Arabiyye tabirindeki *lügat* kelimesi *فُعْلَةٌ* vezninde olup (aslî *لُعُوَّة* şeklindedir) konuşmak anlamına gelen 'و', 'غ', 'و', 'ل' kökünden (لعا - يلغو) türetilmiş bir isimdir.⁶ İki anlam taşıyan bu kök fiilin birinci

¹ *Komor Adaları'nın* doğru adı Kamer Adaları'dır. Osmanlı kayıtlarında ve Arapça'da bu isimle geçer. Bkz., Ahmet Kavas, "Komor Adaları", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, s. 153-156.

² Yûsuf, 12/2; er-Ra'd, 13/37; en-Nahl,16/103; Taha, 20/113; ez-Zümer, 39/28.

³ Subhî es-Sâlih, *fi Fikhi'l-Luğa*, 10. b., Beyrut, Dâru'l-'ilm li'l-melâ'îyn, 1983, s. 109-116.

⁴ Neffûse Zekerîyya Se'îd, *Târihu'd-Da'veti ile'l-Âmmiyye ve Âsâruhâ fi Mısır*, İskenderiye, Dâru neşri's-sekâfe, 1964, s. 55-77.

⁵ Mehmed Kico, *Arapka Jezikosloovna Znanost*, Fakultet İslamskih Nauka u Sarajevu, Sarajevo 2003, s. 155.

⁶ ibn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usmân, *el-Hasâ'is fi'l-Luğa el-'Arabiyye*, (thk., Muhammed Ali Neccâr), I-III, Dâru'l-kutub el-Misriyye, Kahire, 1956-1957, I, 33.

anlamı; ‘fayda vermeyen’⁷ veya ‘kendisine güvenilmeyen’ bir şeyi, ‘alışılmamış bir sözü’ ifade ederken, ikinci anlamı, (لَيْعِي – يَلْعَى); fiilinden türetilmiş olup bir şeyi sürekli olarak ve şevkle yapmak, birini çok övmek, onu dilinden düşürmemek, sürekli bir şeyden bahsetmek gibi anlamları ifade etmektedir. *Lügat* kelimesinin bu ikinci kökten türetildiği nakledilir.⁸ Yukarıda bahsi geçen tabirdeki “el-‘Arabiyye” sözcüğü ise üç anlam taşıyan ‘ع, ر, ب’ kökünden gelmektedir. Birinci anlamı; ‘izah etme, açıklama, açıkça söyleme’, ikincisi; ‘neşelilik, nefsin hoşluğu’, üçüncüsü de; ‘bedende veya herhangi bir uzuvda bir eksikliğin, bozukluğun olması’ şeklindedir. Ancak bu kelime Arapça’da *açık etmek, açıklamak* anlamına gelen *ibâne* (إبانة) kelimesinin anlamına yakın olan *i’râb/إعراب* (*açıklama, açıkça ifade etme*) kelimesinden türetilmiştir.⁹ Bir görüşe göre eski çağlarda Araplar, milletler arasında dillerindeki beyânları ve fesâhatlarıyla tanınmış bir millet olduğundan *Arap* ismini buradan almış oldu. Bu, ‘أَعْرَبَ الرَّجُلُ عَمَّا فِي ضَمِيرِهِ’ (İnsan düşündüklerini (içindekini) açıkça ifade etti/dile getirdi) şeklindeki sözlerden de anlaşılabilir.¹⁰ Bu örnek, Arap dilinin açık ve fasih bir dil oluşunda belki bir delil olarak sayılabilir ancak “Arapça mı onu konuşan toplumdaki ismini aldı yoksa onu konuşan toplum mu ondan ismini aldı?” sorusunu ortadan kaldırmaz.

Yine, bu dili konuşanların *Arap* diye adlandırılması konusunda da tek ve kabul edilmiş bir görüş yoktur. Arapça’yı ilk konuşan kişi olarak rivayetlerde Yemenliler’in atası sayılan Ya’rub İbn Kahtan zikredilmektedir. Bazı Arap tarihçileri, her ne kadar en son ve güvenilir tarihi bulgular bunun tam tersini söylüyorsa da, İbrahim oğlu İsmâil’in (a.s.) çocukluğunu Yemenliler’in arasında geçirdiğini ve onların dilini konuştuğunu iddia etmektedirler. Fakat İsmâil zürriyetinin, hayatlarını Tihâme bölgesinde ‘*Araba*’ isimli yerde sürdürdükleri göz önünde bulundurulursa, Arap tarihçilerin İsmâil’i bu ‘*Araba*’ isiminden hareketle Arap kökenine/jeneolojisine kattıkları da düşünülebilir. Böylece, Arap yarımadasında yaşayan ya da o zaman Arap dilini konuşan diğer toplumların da *Arap* olarak adlandırılmış olabileceğini görüyoruz. Bu nedenle *Arapça*, etnik kökenden çok dilsel bir aidiyeti daha net ifade ediyor olabilir.¹¹ Aynı durum *Sâmîler* ismi için de geçerlidir. Bu isim etnik anlamdan çok linguistik anlam taşımaktadır. Akadça, Aramice, İbranice, Etiyopyaca ve Arapça dillerinin, ortak bir dilden geldiğini kabul etmek gerekir ki, o da eski Sâmi dilidir. Bu durumu, çağdaş Romen dillerinin Latinceyle olan ilişkileri ile örneklendirebiliriz. Ancak Latince’nin sadece literatürde de olsa en azından bir şekli muhafaza edilmişken, eski Sâmi dilinde yazılmış hiçbir eserin bulunmaması bizi, onu “ölmüş” bir dil olarak kabul etmeye zorlar. Yine de ondan türemiş dillerin özelliklerine bakılarak bu dil konusunda en azından bir tahmin yürütülebilir.¹²

Samî dilleri terimi genetik olarak birbirlerine yakın olan ve çok eski tarihlerden itibaren Yakın Doğu ve Kuzeydoğu Afrika bölgelerinde varlığını sürdüren diller için kullanılır. Araştırmalar sonucu ortaya çıkan bilgiler, Sâmi’lerin kendi döneminde en yüksek kültür seviyesinde olduğunu göstermektedir. Bu toplum grubunu Ârâmîler, Yahûdîler, Âsur-Bâbilliler, Araplar ve Etiyopyalılar teşkil etmektedir.¹³

B. Mukayeseli Araştırmaların Sonuçları İşığında Arap Dili

Sâmi diller içerisinde en güvenilir sonuçlar bu dillerin birbirlerine olan benzerliği konusunda yapılan araştırmalardan elde edilmiştir. Dünya dil aileleri arasında birbirlerine bu derecede yakın olan dillere nadir rastlanılmaktadır. Yapılan ilk araştırmalar bu dillerin ortak özelliklerini tespit edip, bu dilleri konuşan toplumların bir zamanlar ortak bir dil kullandıkları konusunda önemli deliller sunmuştur.¹⁴

Sesbilgisel (fonetiksel) yönden incelendiğinde Sâmi dillerin daha çok gırtlak seslerinden oluşan ünsüzler bakımından zengin bir ses sistemine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Sâmi dillerinde ünlüler (vokaller) sistemi zengin değildir. Arapça ses sisteminin diğer bir özelliği de, yumuşak damağın arkasından ortaya çıkan ünsüzlerin çokluğudur. Buna, geride kalan ünsüzleri de kattığımızda ‘eski Sâmi konsonantizmini’¹⁵ (ünsüzler sistemi) elde etmiş oluyoruz. Bu da Arapça’nın, Sâmi diller içerisinde presemitik seslerini bu güne kadar en sağlam şekilde muhafaza ettiğini göstermektedir.¹⁶

Sözlük alanında; sayılar, akrabalık bildiren sözcükler, su, hava, gök, deniz vb. isimler hemen hemen aynıdır. Zamirler ve bağlaçlar da birbirine çok yakındır. Fiiler aynı zamanlara sahip ve benzer şekillerde çekimlenir. Mezîd fiiller ve anlamları da benzer metotlarla türetilir.¹⁷

⁷ İbn Manzûr, Ebu’l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu’l-‘Arab*, I-XV, Beyrut, Dâru sâder, 1994, XV, 250-252.

⁸ İbn Fâris, Ebu’l-Huseyn Ahmed, *Mu’cemu Mekâyîsi’l-Luğa*, (nşr. Abdusselâm Muhammed Hârûn), I-VI, Beyrut, Dâru’l-fikr, 1979, V, 255-256.

⁹ İbn Fâris, a.g.e., IV, 299-300; İbn Manzûr, a.g.e., II, 577.

¹⁰ el-Kalkeşendî, Ebu’l-Abbâs Ahmed b. ‘Alî, *Nihâyetu’l-Ereb fi Ma’rifeti Ensâbi’l-‘Arab*, (thk. İbrâhîm el-İbyârî), Beyrut, Dâru’l-kitâb el-Lubnânî, 1980, s. 11; Corci Zeydân, *el-Felsefetu’l-Luğaviyye ve’l-Elfâzu’l-‘Arabiyye*, Kâhire, Dâru’l-hadâse, 1978, s. 38-40.

¹¹ Kico, a.g.e., s. 156; Ayrıca bk. Hakkı Dursun Yıldız, “Arap (Tarh)”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, s. 272.

¹² Philip Hitti, *İstoriya Arapa*, (çev. Veselin Masleša), Sarajevo, [y.y.], 1967, s. 29.

¹³ İsrâ’îl Wulfinsûn (Ebû Zu’eyb), *Târîhu’l-Luğâti’s-Sâmîyye*, Beyrut, Dâru’l-kalem, 1980, s. 2; Ayrıca bk. Abdülvâhid Vâfi, *Fikhu’l-luğa*, Kahire, Nehdatu Mısır, 2004, s. 8 vd.

¹⁴ Kico, a.g.e., s.169.

¹⁵ Srđan Janković, *Arapski İlgovor s Osnovama Arapskog Pisma*, Sarajevo, Svjetlost, 1983, s. 74.

¹⁶ Âmine ez-Za’bî, *Fikhu’l-Luğa el-Arabiyye (Dirâsât Tahlîliyye Mukârane)*, Ürdün, Dâru’l-kitâb es-sekâfi, ts., s. 16 vd.

¹⁷ Ahmed Muhammed Kaddûr, *Medhal ilâ Fikhi’l-Luğa el-‘Arabiyye*, Beyrut, Daru’l-fikr el-muâsir, 1993, s. 29.

Bahsi geçen dil ailesinde benzer etimolojik prensipler de göze çarpmaktadır. Kelimeler genelde üç ünsüzden oluşan ‘kök’lerden türetilir. Doğada oluşan sesleri ifade etmek için kullanılan dört harfli fiiller ise normalde ilk iki ünsüze iki aynı ünsüzün katılmasıyla meydana gelmiştir. Çok gülmek, kahkaha atmak anlamındaki fiil (قه+قه=قهقهه) buna örnek olarak verilebilir. İsimler, fiillerdeki ünlülerin değiştirilmesiyle ya da onlara baştan, ortadan veya sondan uygun hecelerle katılmasıyla türetilir. Bu yönleriyle söz konusu diller eklemeli diller yanında, bağlantılı diller grubuna da sokulabilir.¹⁸

Fleksiyon (i’râb, çekimlenme) alanında isimlerin üç hali (ref, nasb ve cer) dil tarihçilerinin her zaman dikkatini çekmiştir. Bu üç hali Theodor Nöldeke*, (1836-1930) Nabat dilinin Arapça’yla akraba dil olduğu konusunda delil olarak göstermektedir. Zira Nabat dilinde de ref halinin harekesi *damme*, nasb halinin *fetha* ve cer halinin de *kesre* idi. Diğer bir Alman şarkiyatçısı Johann Fück (1894-1974) aynı isim hallerinin eskiden Akad, Bâbil ve bazı Etiyopya dillerinde de mevcut olduğunu ileri sürmüştür. Bugün, her ne kadar saydığımız bu dillerde eskiden bunun böyle olduğunu delillendirmek güç olsa da, çağdaş Arap lehçelerinde de i’râbın tamamen kaybolması gerçeği, onun eskiden tüm Sâmi dillerinde mevcut olabileceği tahmininde bir artı sayılabilir.¹⁹

Sâmi dilleri için ikinci spesifik durum, fiillerinin çekimleri (conjugate) yanında, şimdiki zamanın sigalarında da i’râb hallerine (decline) sahip olmalarıdır. (إعراب الأفعال). Nasıl ki isimler ve sıfatlar kendi durumlarını (mahallerini) değişik hareketlerle gösteriyorlarsa, fiillerdeki durum da aynıdır. Bir ismin ref ve nasb halinin harekesi neyse, ref ve nasb halindeki fiilin harekesi de odur. Buna çağdaş dil bilimci el-Hukayl de katılmaktadır. O, ref ve nasb halinin hem isimlere hem de fiillere, cer halinin ise sadece isimlere has oluşunu iddia etmektedir. Zira cezm halindeki muzârî bir fiilde cer halinin harekesini görememekteyiz.²⁰ Bosnalı Arap dil bilimcisi Mehmed Kico meseleye farklı bir açıdan yaklaşım ilginç bir iddia ortaya atmaktadır. Ona göre, cer halinin harekesi fiilde de görülebilir. Bunu da, “eğer fiilden sonra gelecek kelime vasıl hemzesi ile başlarsa, cezm halindeki fiilin harekesi (sukûn) de ritmik hecelemede cer halinin harekesine (kesreye) dönüşür” fonetik kuralından çıkarmaktadır. Örneğin, ‘لَمْ يَكُنِ الَّذِينَ كَفَرُوا’²¹ ayetindeki ‘يَكُونُ’ nâkıs fiilinin sukûnunun kesreye dönüşmesi buna örnek olarak verilebilir.²²

Tesniye’nin (ikil), Arapça’da olduğu kadar olmasa da Sâmi kökenli diğer dillerde, değişik kelimelerde varlığını hissettirmesi, çoğul kelimelerin benzer metotlarla türetilmesi ve benzeri durumlar bu dillerin ortak özelliklerinden sayılabilir.

C. Bölgesel (Areal) Linguistik Bakımından Arap Dili

Yaygın görüşe göre İslam’dan hemen önceki dönemde Arap yarımadasının her tarafında, kabilelerin birbirleriyle yaptıkları ticaretin ve ittifakların yanında, halk arasında çeşitli festivaller ve panayırılar da düzenleniyordu.²³ Bu bilgilere dayanarak, o dönemlerde ortaya çıkan ve farklı kabilelerin birbirleriyle kolayca anlaşmalarını sağlayan ortak bir dilden bahsedilebilir.

Arap dilinin kendi beşiğinden çıkması ve başka yerlere yayılması hiç şüphesiz İslam’la başlamış, İslam’ın önder din pozisyonunu aldığı her yer, Arap dilinin yayılmasına imkân tanımıştır. Mücâvir beldelerin fethedilmesinden sonra özellikle göçler başlamış ve gidilen yeni yerlerde artık Arap dili kullanıma sokulmuştur. Hiçbir şekilde dayatma yoluyla yayma çabasına girilmemesine rağmen, Arap dili çok kısa zamanda İslam devletinin sınırları içerisinde resmi dil konumuna yükselmiştir.²⁴

Arapça, kısa zaman içerisinde Sebe, Mina, Hadramevt, ‘Bereketli Hilal’ bölgesi ve Arap yarımadasının güneyinde bulunan başka diller üzerinde egemenlik kurmuştur.²⁵ Kuzeye doğru intikal ederek, aralarında yakın ve uzak akrabası olan Sâmi dillerinin mevcut olduğu bölgelere de yayılmaya başlamış, Suriye, Filistin ve Mezopotamya’da ise Aramice ile karşı karşıya gelmiştir. Daha önce Filistin’den İbranice’yi, Mezopotamya’dan da Akadça’yı* ortadan kaldıran ve bu bölgelerde varlığını sürdüren Aramice dili de yerini Arapça’ya bırakmıştır.²⁶

¹⁸ Kico, a.g.e., s. 171; Kaddûr, a.g.e., s. 28.

* Sâmi dilleri ve İslam araştırmalarıyla ünlü Alman doğu bilimci.

¹⁹ Kico, a.g.e., s. 171.

²⁰ Suleymân ibn Abdirrahmân el-Hukayl, *Delîlu’l-Muallim ve’l-Muteallim*, Riyâd, [y.y], 1994, s. 16.

²¹ el-Beyyine, 98/1.

²² Kico, a.g.e., s. 172.

²³ Ahmet Subhi Furat, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi 1996, s. 64; Tafsilat için bk. İbrahim Yılmaz, *Panayırılar ve Arap Dili ve Edebiyatının Gelişmesinde Oynadığı Rol*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), AÜSBE, Erzurum, 1997.

²⁴ İtalya’da, resmi dil olarak kabul edilmesi için Toskan diline sadece bir kaç on yıl yetiyordu. Diğer taraftan ise Cezayir’de Fransızca’ya bir buçuk yüzyıl yetmedi. Bu iki misalin arasında insan iradesi vardır. Fransızca’nın işgalci dil konumunda olması, 130 yıl süren işgalden sonra bile tam olarak kabul edilmemesine sebebi. Dinden güç alan Arap dili Fransızca’ya en büyük engeldi.

²⁵ es-Seyyid Ya’kûb Bekr, *Dirâsât fi Fikhi’l-Luğa el-‘Arabîyye*, Beyrut, Mektebetu ‘ilmi’l-luğa, 1969, s. 17.

* Mezopotamya’da M.Ö. 3000 - 1000 yılları arasında konuşulan ölü bir Sami dilidir M.Ö. 2350’li yıllarda Akadların Sümer kentlerini ele geçirmelerinden sonra bölgede Sümer dilinin yerini aldı. Akad dili, Babil lehçesi ve Asur lehçesi olarak ikiye ayrılır.

²⁶ Kico, a.g.e., s. 195.

Kilisenin dili olmasından dolayı Arapça'ya en uzun mukavemeti Aramice'nin Süryânî lehçesi göstermiştir. Şam bölgelerinde yaşayan halkın günlük konuşmalarının dil olarak Arapça'yı kabul etmesine rağmen, Hıristiyan din adamları ayinlerinde ve yazışmalarında uzun zaman Süryanice'yi kullanmaya devam etmiştir.²⁷

Hicrî ilk yüzyılın yarısından sonra, Arap dili hızlı bir şekilde bütün Yakın Doğu'ya yayılmıştır. Sonraları batıya doğru yönelip Mısır, Sudan, Kuzey Afrika ve Güney İspanya'ya kadar ulaşmıştır. Mısır'da Kıptice (Kopt) dilini, Kuzey Afrika'da ise birçok Berber lehçesini bastırmıştır. Aradan iki asır geçmeden Arap dili hemen hemen gittiği her yerde ve karşılaştığı her dilin üzerinde egemenliğini kurmuş, etkisinde kalan diğer diller ise kırsal kesimlere çekilmek zorunda kalmıştır.²⁸

Arap dili, Arap yarımadasının güneyinden çıkarak Afrika'nın doğu bölgelerine de nüfuz etmeye başlamıştır. Umman'dan Zanzibar'a, oradan da Afrika'nın diğer doğu bölgelerine intikal etmiştir. Bugün Arap dilinin Umman lehçesi Zanzibar'da *Svahili* dilinin²⁹ yanında kullanılmakta, Somalililer ise ikinci dil olarak Arap dilinin Yemen lehçesini tercih etmektedirler.³⁰

Mısır halkının Arap dilini kullanmaya başlaması, Mısır topraklarının Müslümanlara intikaliyle birlikte olmuştur. Müslümanlar, IX. yüzyılda sayısal anlamda Nil vadisinin tüm halklarının en büyük topluluğu idi. X. ve XI. yüzyılda ise Kıptî kilisesinin ileri gelen adamları bile Kıptîce'yi bırakarak Arapça'ya yönelmişlerdir. Bunun neticesinde Kıptîce bir alt dil olarak muamele görmeye başlamış, XVI. yüzyılda ise günlük konuşmalarda varlığını tamamen yitirmiştir. Bugün Mısır'da ve Suriye'de Hıristiyan halkın Arapça'yı kullanması, bu gerçeğin en bariz göstergesidir.³¹

Arap dilinin konuşulduğu bölgeleri bugün, sadece Arap ülkeleri olarak bilinen devletler teşkil etmemektedir. Güneye doğru Arap dili Fas'ı geçerek Moritanya'ya ulaşmıştır. Her ne kadar bu devletin resmi dili Fransızca olsa da, oradaki halkın çoğu Berber lehçelerinin yanında Arapça'yı da rahat bir şekilde konuşabilmektedir.³² Benzer durum, komşu bölgeler olan Mali ve Senegal'de de mevcuttur.³³

Araplar'ın İspanya'da hâkimiyetleri sırasında (711-1492) Arap dili, tüm Müslümanların resmi dili olmasının yanında İspanyollar'a da çok çekici geliyordu. Ancak yönetimin tekrar İspanyollar'ın eline geçmesi, Arap dilinin resmîyetini kaybetmesine yol açmıştır. İspanyollar, 1609-1614 yılları arasında müslümanların hemen hemen tamamını Endülü's'ten uzaklaştırdılar. Müslüman göçleriyle birlikte Arap dilinin varlığı da ortadan kalkmıştır.³⁴

Arapça Orta Çağın başlarında, Sicilya ile Afrika arasında bir ada devleti olan Malta'da halkın kullanmış olduğu dili çokça etkilemiştir. Kuzey Afrika bölgesinde yaşamış olan Aglebî kavimlerin tüccarlarının, 830'lu yıllarında Malta'ya ayak basan ilk Araplar olabilecekleri tahmin edilmektedir.³⁵ Arapça, bunun dışında Sicilya'da resmi dil konumundaydı. Ona rağmen, yaklaşık iki buçuk asır süren hâkimiyetleri sırasında Araplar Sicilyalılar'ın kültürel mirasına karşı son derece hoşgörülü davranmışlardır. Orada Hıristiyanlık ve Yunanca dili varlığını hep sürdürmeye devam etmiştir. Unutulmamalıdır ki, Normandiyalılar Sicilya'ya geldiklerinde, bölgede hem Arapça hem de Yunanca kullanılıyordu.³⁶

Şüphe yok ki, çevre şartları ve iletişim kurabilmenin imkânları dilin yayılmasında önemli rol oynuyordu. Buna göre dağlık, kapalı ve erişilmesi zor olan bölgelerdeki (Örneğin; Lübnan, Suriye ve Kuzey Irak'ın bazı bölgeleri) Arapçalaştırma süreci, düz araziler ve şehirlerdekinden daha yavaş yürüyordu. Bahsi geçen ülkelerde bugün, atalarının dillerini kullanan birçok Hıristiyan topluluğunun bulunması bu iddiayı doğrulamaktadır.

Coğrafi sınırları dikkate aldığımızda, Arap dilinin tarih içerisinde çok hızlı yayılmış nadir dillerden biri olduğu söylenebilir. Bu şaşırtıcı yayılmanın esas sebeplerden birisi şüphesiz İslam dininin yayılmasıdır. Bu dinamik din, Arapça'ya kapılar açarak yüzyıllar boyu onu muhafaza etmeye devam

²⁷ Bu kilisenin teolojik edebiyatı, X. yüzyılda Arapça dilinde altın günlerini yaşamıştır. Bk. Brockelmann, Carl, *Das Arabische und Seine Mundarten*, Leiden, 1954, s. 220.

²⁸ İbrâhîm Enîs, *Mustekbelu'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Mușterake*, Kahire, Ma'hedu'd-dirâsati'l-'arabiyyeti'l-'âliye, 1960, s. 30.

²⁹ *Svahili* veya asıl adıyla *Kiswahili*, Doğu Afrika'da kullanılan bir dildir. Günümüzde yaklaşık 80 milyon insan tarafından konuşulmaktadır. *Svahil*, Arapça'da sahil (*sâhil* ساحل : *sawâhil* سواحل) anlamına gelmektedir. Bu bağlamda Svahili ismi, Doğu Afrika sahilinde konuşulan dili ifade etmektedir. Bkz.,

<https://enisesemagonca.blogspot.com.tr/2012/07/kenya-ve-swahili-dili.html>

³⁰ Kico, a.g.e., s. 196.

³¹ Škiljan Dubravko, *Pogled u Lingvistik*, Zagreb, Školska knjiga, 1980, s. 31.

³² Sidi Mohamed Ould Ahmed, *Aspects of Bilingualism in a Mauritanian Context: Nouakchott University as a Case Study*, Aboubekr Belkaid University (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Cezair, 2012, s. 77.

³³ Amadou Togola, Mustafa Kömürçüoğlu, "Mali Cumhuriyeti Yönetimi Yapılanmasına Fransız Sömürge Yönetiminin Etkileri", *Sakarya, Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi*, C. II, S. 2., 2016, s. 45.

³⁴ Mehmet Özdemir, "Endülü's" *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 216.

³⁵ İdris Bostan, "Malta (Tarih)", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, s. 539.

³⁶ Alfred Cooper Woolner, *Languages in History and Politics*, Oxford, Oxford University Press, 1938, s. 162.

etmiştir. Carl Brockelmann'ın* (1868-1956) söylediği üzere, Kur'an'ın da yardımıyla dünya tarihinde hiçbir dil Arapça'nın gösterdiği gibi bir yayılma göstermemiştir.³⁷

İslam dininin yanı sıra, Arap dilinin yayılmasında başka faktörlerin de payı vardır. Arap dili güçlü hükümdarların ve dolayısıyla yönetimlerin diliydi. Aynı zamanda, gittikleri her yerde yayılmasında önemli rol oynamış olduğu bilinen Arap tüccarların da diliydi. Sınır tanımayan yayılmasında önemli bir rolü kelimelerinin ve tabirlerinin delaletindeki netlik de oynuyordu. Bu dil gittiği yerlerde bulduğu edebiyat geleneklerine rahatça alternatif sunabiliyordu. Malta'nın, yaklaşık bin yıl önce Araplar'ın elinden çıkmış ve İtalyanca dili ile sıkı bir ilişki içerisine girmiş olmasına rağmen, bugün orada hâlâ Arapça'nın izlerine rastlamak, bu dilin sağlamlığı hususunda bir örnek sunmaktadır.³⁸

D. Artzamanlı (Diyakronik) Linguistik Bakımından Arap Dili

Her şeyden önce dilin oluşumu ve başlangıcı hakkındaki görüşlerin eksik olduğunu belirtmek gerekir. Bugün bile bu görüşler ancak faraziyeler üzerine kuruludur. Dilin aslı, ulaşılması mümkün olmayan çok eski tarihlere dayanır. Yine de bu, dilin başlangıcı hakkındaki sorulara cevap verme denemelerinin faydasız olduğu anlamına gelmez.

Dil hakkındaki tartışmalar eski Yunanlılar'a uzanmaktadır. Zira onlar da dil oluşumu hakkında aynı düşüncede değillerdi. Tarihçiler, Yunan polemiçileri birbirine karşı olan iki gruba ayırmaktadır:

- 1) Dili, Tanrı'dan gelen statik bir ilham olarak gören Platon ve onun düşüncesine sahip olanlar,
- 2) Dili, uzlaşma, yani insanların ihtiyaçlarının neticesinde aralarında ortaya çıkan bir 'ittifak' (anlaşma) olarak gören, Aristo ve mensupları.³⁹

Benzer zıt görüşler daha sonra Arap-İslam sahnesinde de ortaya çıkmıştır.* Örneğin, Ahmed İbn Fâris (ö. 395/1004) Kur'an'dan çeşitli deliller getirerek dilin Tanrı'dan gelen bir ilham olduğunu, “ وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ كُلَّهَا ثُمَّ عَرَضَهُمْ عَلَى الْمَلَائِكَةِ (...ve Âdeme bütün isimleri öğretti, sonra eşyayı meleklere gösterdi)⁴⁰ anlamındaki ayet-i kerimeye işaret ederek Tanrı'nın, insanı yarattıktan sonra kendisine dili ve eşyanın tüm isimlerini öğrettiğini iddia etmekteydi.⁴¹

Dilbilimciler arasında ilk olarak İbn Cinnî (ö. 392/1002) *el-Hasâ'is* adlı eserinde bu düşünceye karşı görüş beyan etmiştir. Kendisi, Tanrı'nın Hz. Âdem'e sadece eşyanın isimlerini ayırt edebilecek bir kabiliyet ihsan ettiğini savunmaktaydı.⁴²

Arap dilinin başlangıcı hakkında muhtelif ve kabul edilmesi zor birçok görüş ileri sürülmüştür. Avrupa'nın, Yakın Doğu'yla işgalci buluşmasından sonra antik Sâmi kitabelerin bulunması, Sâmi dillerinin ayrı bir dil ailesine mensup olduğuna dair yeni görüşlerin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Dilbiliminin mukayeseli araştırmaları Arap dilinin İslam öncesi şiirle başladığını iddia eden görüşleri tek tek yıkmış, XIX. ve XX. yüzyılın başlarında bulunan kitabeler, Arap dilinin belki de milattan bin yıl öncesinde de var olduğunu kanıtlamıştır. Bu yüzden Arap diline mukayeseli dil bilim araştırmalarıyla yaklaşılmalıdır.⁴³

Geçirdiği farklı gelişim süreçleri bakımından Arap dilinin tarihi genelde üç döneme ayrılmaktadır: İslâm öncesi (Câhiliye) Arapça, Klasik Arapça ve Çağdaş (Modern) Arapça.⁴⁴ İlki İslam öncesi, ikincisi İslam'ın başlangıcından Arap 'rönesansına' kadar ve üçüncüsü çağdaş dönemi ifade etmektedir.

Aslında İslam'dan hemen önceki zaman, dilin klasik çağından ayrılmamalı ve eski Arapça dönemi dilbilimin ulaştığı yeni bilgiler ışığında ele alınmalıdır. Bilindiği üzere İslam öncesi şiir dili, müşterek bir dilin ortaya konulması amacıyla gramerin temelleri atılırken önemli bir örnek teşkil etmekteydi. İlk gramercilerin *klasik* dilin örneklendirmesinde kullandıkları bu delilleri görmezlikten gelemeyiz. Gramer bakımından en temel ve en kapsamlı eser kabul edilen Sıbeveyh'in (ö. 180/796) *el-Kitab*'ında 1050 şiir ve Kur'an'dan yaklaşık 400 örnek (*şevâhid*) bulunmaktadır. Yine, Sıbeveyh'in kitabından sonra gramer alanında en eski eser kabul edilen Müberred'in (ö. 280/900) *el-Muktedab*'ında 561

* Alman kökenli XX. yüzyılın çok önemli doğu bilimcisi ve Sâmi dilleri bilginidir.

³⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, (çev. Abdulhalîm en-Neccâr), I-VI, Kahire, Dâru'l-meârif, 1961-1968, I, 17.

³⁸ Hitti, a.g.e., s. 330.

³⁹ Kico, a.g.e., s. 224.

* Dilin insanog'luna Yüce Allah tarafından öğretiliğini savunan *Vahiy ve İlham (Tevkîf) Teorisi*; Dilin, insanlar arasında gerçekleşen uzlaşma ve anlaşma sonucu ortaya çıktığını savunan *İstîlâh Teorisi*; Dilin Yüce Allah tarafından öğretiliğini kabul etmekle birlikte uzlaşma tezini de reddetmeyen *Birleştirici Teori*; Her üç teoriden hiçbirininin diğerinden ispatlanabilirlik açısından daha kesin olmadığını savunan Çekimsiz (Tevakküf) Teori. Geniş bilgi için bk. Ramazan Demir, *Arap Dilbilimcilerine Göre Dillerin Kaynağı Meselesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul, 2008.

⁴⁰ el-Bakara, 2/30.

⁴¹ el-Kazvîni, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luğa ve Suneni'l-'Arab fi Kelâmihâ*, (nşr. Muhammed Alî Beydûn), Beyrut, Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye, 1997, s. 13.

⁴² İbn Cinnî, a.g.e., I, 40-47.

⁴³ Kico, a.g.e., s. 226.

⁴⁴ Bk. *The Semitic Languages*, (Ed. Robert Hetzron), London, Routledge, 1997.

şiiir ve onun yarısı kadar Kur’ân’dan ayet örneği vardır.⁴⁵ Bu detaylarla şiiirin, klasik Arap dilinin esası olarak ehemmiyeti açıkça ortaya çıkmaktadır. Yukarıda bahsi geçen sınıflandırmanın diğeri bir eksiği, dilin klasik çağına, yedi asırlık kültür gerilemesinin atfedilmesinde de görülür. Bu zaman dilimi, Arap-İslam medeniyetinin gerilemekte olduğu, bunun sonucunda dilde de karışmaların başladığı zaman dilimidir.

Arapça’nın tarihi, gelişme ve yayılma safhaları göz önünde bulundurulduğunda, bu dilin geçirdiği dönemler şu şekilde hülâsa edilebilir:

- Eski Arap dili dönemi
- Klasik Arap dili dönemi
- Arap dilinin zayıflamaya başladığı gerileme dönemi
- Çağdaş Arap dili dönemi⁴⁶

a) Eski Arap Dili Dönemi

Avrupalı araştırmacıların sayesinde eski abidelerde keşfedilen yazılar,⁴⁷ Arap toplumunun yüksek dil hazinesine sahip olduğunu göstermektedir. Binlerce yazı içerisinde en önemlileri, meşhur yerlere ya da toplumlara göre üç büyük gruba ayrılmıştır. Bunlar, Mısır’da bulunan *Semûdî* kitabeler, Suriye’de Şam’ın güneydoğusunda volkanik bir bölge olan es-Safât’ta, ayrıca Ürdün’de, Kuzey Hicaz’da bulunan ve sahiplerinin Semûdîler’le yakın akrabalıkları anlaşılan *Safâtî* (Safevî) kitabeler ve Medâinü Sâlih’in biraz güneyinde, Kuzey Hicaz’da el-Ulâ ve civarında bulunan *Dîdânî* ve *Lihyânî* kitabelerdir.⁴⁸

Semûdî yazılar,* Kur’ân’da birçok yerde adı geçen *Semûd* kavmine ait yazılardır. Farklı yerlerde keşfedilmelerine ve değişik yazı stillerine sahip olmalarına rağmen, hepsinin muhtevası aynı dile işaret etmektedir. Farklı yazı stillerine sahip olmaları, bu yazıların farklı zamanlara ait olabileceği hususunu da düşündürmektedir. Araştırmacıların çoğu, en eski *Semûdî* yazıların, milattan beş asır öncesine kadar ulaştığını iddia etmektedirler.⁴⁹

Yukarıda zikri geçen ve etnik toplumuna göre isim alan yazıların aksine *Safevî* yazılar, Şâm şehrinin güneydoğusunda kalan ‘es-Safâ’ bölgesine göre isim almıştır. Yazıların çoğu, aynı bölgeden gelmektedir. Aynı muhtevaya sahip fakat farklı yerlerde bulunan yazılar da aynı şekilde adlandırılmıştır. Bu yazıların da milattan birkaç asır öncesine ait olduğu iddia edilmektedir.

Lihyânî yazılar, geçmişte Arap yarımadasının kuzeybatısında varlığını sürdüren Lihyân adında bir toplumdaki ismini almıştır. Lihyânîliler’in, yarımadanın güneyindeki Mina krallığından ayrılarak, kendi müstakil devletlerini kurduğu rivayet edilmektedir. Bu yazıların tarihi hakkındaki iddialar da öncekilerle hemen hemen aynıdır.⁵⁰

Zikredilen yazıların dilleri veya lehçeleri, Ya’kûb Bekr’in iddiasına göre, ortak Arap dilinin kalıntılarıdır. Var olan Arap dilinden tamamen farklı bir dille yazılan en eski kitabe ise, Şâm yakınlarında en-Nemâra adındaki bir kabristanda mevcuttur. Yazı 328 yılına dayanmakta olup bugünkü Arapça’nın aslını teşkil eden Nabat yazısıyla yazılmıştır.⁵¹

Buna göre Arap dili, en geç milattan beş asır önce başlayan bir tarihe ve ondan sonra da hiç kesintiye uğramayan ve günümüze kadar gelen bir zaman çizgisine sahiptir. Böyle bir özellik yeryüzündeki çok az dilde vardır.

Bu yazılardaki birçok kelimenin Sâmi dillerindeki kelimelerin çoğuyla aynı olması, yazıların hangi dilden geldiği konusunda güçlü bir ipucu vermemektedir. Ancak yazılarda yer alan fiiller, cer harfleri ve en önemlisi İslam öncesi devirlere ait birtakım ilahların isimleri, onların eski zamanların Arapça’sına ait olduğunu göstermektedir.⁵²

En eski bilgilere ve araştırmalara göre, Arap yarımadasında en erken tarihten itibaren birbirinden farklı sayısız lehçeler bulunuyor ve neredeyse her lehçe müstakil bir şekilde varlığını koruyordu. Çöl şartlarında sürdürülen yaşam, bu farklılaşmaların en önemli sebebiydi. Ancak yaşam şartlarının düzelmesiyle birlikte, bir lehçe gelişip diğerleri üzerinde üstünlük kurabiliyordu.

⁴⁵ Abdulcebbar ‘Alvân, *eş-Şevâhid ve’l-İstihâd fi’n-Nahv*, Bağdat, Mektebetu’z-zehrâ, 1976, s. 29-30.

⁴⁶ Kico, a.g.e, s. 228.

⁴⁷ İlk araştırmacıların arasında en meşhuru Ch. Doughti idi. Bu konuyla alakalı en önemli kitabı: *Documents Epigraphiques Recueilles Dans le Nord l’Arabie*, Paris, 1884.

⁴⁸ Nihad Çetin, “Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, s. 282.

* A. Van den Branden *Les Inscriptions Thamoudeennes* (Louvian, 1950) başlığı altında bu yazıların toplayan ve neşreden ilk kişidir.

⁴⁹ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *İlmü’l-Luğa el-‘Arabiyye*, Kuveyt, [y.y.], 1973, s. 219.

⁵⁰ Yazıların şekli için bk. Sejjidin Haruni, *Arap Dilinin Tarihi ve Arapça’da Diglossia Olgusu*, Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bursa, 2010, s. 96-98.; Kemal Tuzcu, “Arap Yazısının Ortaya Çıkışı”, *Nüşa Şarkiyat Araştırmaları Dergisi*, 2 (2001/1), s. 158-165.

⁵¹ Kico, a.g.e., s. 229.

⁵² Hicâzî, a.g.e., s. 222-224.

İslam'dan önce Araplar tarafından hac ibadeti için ziyaret edilen ve o dönemlerde dinî, siyâsî ve sosyal yaşamın merkezi olan Mekke şehrinde ortak bir dilin oluşmuş olabileceği, objektif ve güçlü bir tahmindir. Bu ortak dil Kur'ân'ın indirilmesinden sonra kemale ermiştir. Birçok kabilenin anlayabilmesi için Kur'ân'ın bu lehçe üzere inmesi Mekke'de oluşmuş bu ortak dilin (çoğu âlimlere göre Kureyş lehçesi) o devirde en yaygın kullanıma sahip olduğu konusunda göz ardı edilemez bir delildir.⁵³

Müsteşriklerin, edebî Arap dili ile eski lehçeler arasındaki ilişki hakkında birbirinden farklı görüşlerinin aksine, Arap dilbilimcileri arasında edebî Arap dilinin, Bedevî dilin devamı olduğu konusunda ittifak mevcuttur. Edebî Arap dili, bugüne kadar kendisini hemen hemen İslam öncesi edebiyatındaki formunda korumuştur.⁵⁴

b) Klasik Dil

İslam öncesi dönem -klasik dilin başlangıç çağı olarak- ortak dilin oluşmasının temelini, *İslam sonrası* ise -onun devamı olarak- gelişmesini ve kemale ermesini ifade eden bir zaman dilimidir.

İlk dilbilimciler ortak dil için dil yapılarını toplamaya başladıklarında, Kur'ân'ın bütün muhtevası, hatta onun gramer istisnaları bile, onlar için kanun mesabesinde ehemmiyet taşıyordu. Delillendirmeyi, şairleri üç gruba ayırarak eski şiirler temelinde yapıyorlardı. Câhiliye şairleri olarak, Tarafa İbnü'l-Abd (ö. 569), 'Amr ibn Kulsûm (ö. 584), Zuheyr ibn Ebî Sülmâ (ö. 627) ve diğerleri; *muhadramûn*⁵⁵ olarak, Kâ'b ibn Züheyr (ö. 646) Hassân ibn Sâbit (ö. 674) ve onların muasırları; üçüncü gruba da (İslamî dönem şairleri olarak), el-Ahtal (ö. 710), el-Cerîr (ö. 728) ve el-Ferazdak'ı (ö. 732) örnek olarak almışlardır. Müvelled* olarak kabul edilen Beşşâr ibn Burd (ö. 783) ve Ebu Nüvâs (ö. 813) gibi,⁵⁶ Abbasî dönemde yaşamış şairlerin şiirleri ise o zamanki dilbilimcilerin çoğuna göre delil (şevâhid, ihticâc) olarak kabul edilmiyordu.⁵⁷

Klasik dönem dil tarihçileri, eserlerinde kendilerinden dil örnekleri alınabilecek kabilelerin isimlerini de özellikle belirtiyorlardı. Suyûti'ye (ö. 911/1505) göre Arap dilinin temelinde Kays, Temîm, Esed, Huzeyl, Kinâne, Tayy ve özellikle Kureyş lehçeleri yatmaktadır. Kureyş lehçesinin üstünlüğü ise, İslam öncesi ve sonrasında toplumda oynadığı önemli rolünden kaynaklanmaktadır.⁵⁸

Chaim Menachem Rabin (1915-1996), *Ancient West-Arabian* adlı kitabında Nöldeke'den (1836-1930) naklen verdiği bilgilerde, edebî Arap dilinin esasının Hicâz ve Necd lehçelerinin üzerine kurulduğunu, bu lehçelerin arasındaki farkların ise büyütülecek boyutta olmadığını altını çizmiştir. Carlo Alfonso Nallino (1872-1938) ilk ortak Arap dilinin *prototipini*, o zamanlarda ittifak içinde bulunan bazı kabilelerin kurduğu Kinde krallığına kadar götürür. Wolfdietrich Fischer (1928-2013) edebî dilin, bir lehçenin devamı olduğunu iddia etmekte, fakat hangi lehçenin esası üzerinde oluştuğunu net olarak belirtmemektedir. Martin Hartmann (1851-1918) edebî Arap dilinin bedevi dilinin (Necd ve Yemâme lehçeleri) devamı olduğunu, ancak şairlerin onu çokça değiştirdiğini iddia etmektedir.⁵⁹

Her ne olursa olsun Arap dil birliği İslam'dan önce başlamış, İslam'la birlikte güçlenmiş ve bu şekilde devam etmiştir. Bu birlik, birçok Arap kabilesinin ortak dilsel özelliklerinde de kendisini göstermektedir.⁶⁰ Bunun için, şüphesiz klasik Arap dilinin şekillenmesinde Kur'ân naslarının tesiri yanında, İslam'ın kucağında yetişen toplumun gelişmesi de önemli rol oynuyordu. Yeni ufukların açılması, toplumun ilerlemesi ve ilimlerin gelişmesi, dil semantiğinin (anlambiliminin) ve vokabülerinin özelliklerini şekillendiriyordu. Mademki dil, onu konuşan toplumun ruhunun göstergesidir,⁶¹ o her zaman fikirlerin ve duyguların ifade edilmesinde toplumun ihtiyaçlarına cevap vermeliydi.

İslam'ın gelmesiyle Arapça'da yeni kelimeler, sözlük alanını (lexicon) genişleten muhtelif prensiplerle bulunmaya çalışılıyordu. Boşnak dilbilimci Teufik Muftić, Arap dilinde kullanılan genel prensiplerden birkaçının özellikle altını çizmektedir: Türetme (الاشتقاق), haploloji (النحت), mecâz (المجاز) ve yabancı kelimelerin alımı (الاقْتِباس).⁶² İbrâhîm Enîs de Arapça'ya mahsus şu prensiplerden

⁵³ Sevde Alan, İsmail Güler, "Kureyş Lehçesinin Klasik Arapçaya Etkisi", Bursa, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi*, 2 (2007/26), s. 335-340.

⁵⁴ Kico, a.g.e., s. 231.

⁵⁵ Edebiyatta: Ömrünün bir kısmını Câhiliye döneminde, diğer kısmını da müslüman olarak geçirmiş olan şairler. Bk. Mehmet Efendioğlu, "Muhadramûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXX, s. 395.

* Arap edebiyatında müteahhir dönem şairleri için kullanılan bir terim. Geniş bilgi için bk. Rahmi Er, "Müvelledûn", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, s. 227.

⁵⁶ Abdurraûf Dekkâk, *Ebü Nüvâs: Umerâ'u's-Şi'ri'l-'Arabî*, Halep, Dâru'r-rabî' li'n-neşr, 2009.

⁵⁷ Abduttevvâb Ramadân, *Fusûl fî Fikhi'l-Luğa el-'Arabiyye*, Kahire, Mektebetü'l-hancî, 1973, s. 98-101.

⁵⁸ es-Suyûti, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Muzhir fî 'Ulûmi'l-'Arabiyye ve Envâ'ihâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-fadî İbrâhîm vd.), I-IV, Beyrut, Menşûrâtu'l-mektebeti'l-'asriyye, 1986, I, 211.

⁵⁹ Chaim Menachem Rabin, *Ancient West-Arabian*, London, [y.y.], 1951, s. 70-80.

⁶⁰ İbrâhîm Enîs, *Fî'l-Lehecâti-l-'Arabiyye*, Kahire, Mektebetü'l-enclü el-musriyye, 1978, s. 13.

⁶¹ Ferdinand de Saussure, *Opšta lingvostika*, Beograd, Nolit, 1975, s. 80.

⁶² Muftić, a.g.e., s. 10-13.

bahsetmektedir: Analoji (القياس), türetme (الاشتقاق), göçüşme - ses aktarımı (القلب), değişim (الإبدال), haploloji – orta hece düşmesi (النحت), irticâl (الارتجال) ve yabancı kelimelerin alımı (الاقْتِباس).⁶³

Analoji (kıyâs), formatiften çok normatif karaktere sahip bir prensiptir. Yabancı kelimelerin Arap gramerinin paradigmatları üzerine oturtmasından, isimlerin fiillerden, fiillerin de isimlerden türetilmesine kadar geniş bir kullanıma sahiptir. Analojinin dil paradigmatlarının standartlaştırılmasında da kullanılması, klasik dönem filozoflarının birçoğunu gramerin tamamının analoji esasına dayandığını iddia etmeye götürmüştür.⁶⁴

Batı dillerinde ‘*derivation*’, ‘*etymology*’, ‘*metaplasms*’ adları verilen bilim dalının Arapça karşılığı ‘*ıştikâk*’tır. *Türetme* (ıştikâk), var olan kök harflerden, anlamlarında bir bağın olması şartıyla bir sözcükten başka bir sözcük türetme ve sözcükler arasındaki türeme ilişkilerini belirli kurallar içinde ortaya koyma işlemidir.⁶⁵ Bu işlemle Arap dili, yeni terimler türetme konusundaki kabiliyetini en bariz şekilde göstermiştir. Arap dilinin yabancı ilimlerden aldığı soyut kavramlara karşılık bulmada bu yöntem çokça kullanılmıştır. Burada şunu da ifade etmek gerekir ki, her ne kadar Arap dili sözlüğü eş anlamlı kelimeler bakımından zengin idiyse de, soyut kavramlar bakımından fakirdi. Bu ve buna benzer bir takım kuralların kullanılmasıyla, yeni terimler basit bir şekilde türetiliyordu.⁶⁶ Bazen sadece bir müennes sıfat eki olan “-iyye” (ية)’nin kelimenin sonuna eklenmesiyle, Türkçe’de genelde “-lık”, “-lik” ekleriyle biten kelimeler elde edilebiliyordu; إنسان (‘insan’dan) - إنسانية (insanlık), كيف (‘nasıl’dan) - كيفية (nitelik, keyfiyet) vb.

Jaroslav Stetkevych’in iddiasına göre ıştikâk (türetme) prensibi, ortaçağ Arap dilbilimcileri tarafından, söz dağarcığını genişletme konusunda kullanılabilecek en iyi metot olarak görülüyordu. Bu nedenle onlardan bazıları Arap dilini “ıştikâk dili” olarak isimlendiriyordu.⁶⁷

Tercüme dönemlerinde komşu toplumlardan yeni gelen her şeyi kabul etmekle, Arap dili esnekliğini ve gelişme kabiliyetini açıkça göstermiştir. Aksi olması durumunda bu dil, tercüme hareketleri sırasında özellikle mantık ve felsefe terminolojisinin ihtiyaçlarına cevap veremezdi. Yapılan tercümelerle birlikte yabancı ilimlerden Arapça’ya giren yeni kelimeler, basit değiştirmelerle ve en önemlisi Arap telaffuzuna da dikkat edilerek neredeyse oldukları gibi kalabiliyordu. Örneğin; ‘*philosophia*’ (فلسفة), ‘*material*’ (ماتريال), ‘*music*’ (موسيقى) vb... Bu gibi kelimelerde Arap ıştikâkı çokça kullanılmıştır; تفلسف (felsefe yapmak), فيلسوف (filozof), فلسفي (felsefi-felsefe ile ilgili), كَلِي (küllî, genel, evrensel), جزئي (cüz’î) vb...⁶⁸

Hece yitimi ya da etkileşim (en-naht); iki ya da daha fazla kelimenin bir kelimeye sığdırılma işlemidir. ı̣şikâkın aksine bu işlem, anlamca birbirine yakın veya uzak iki kelimenin, hatta iki cümlenin bir kelimeye sığdırılmasıyla yapılan bir dilsel kısaltmadır. Bu gibi kelimeler genelde fiil formundadır ve dört ünsüzden oluşmaktadır. Örneğin; ‘*elhamdülillah demek*’ anlamına gelen *hamdele* (حمدل), ‘*Lâ havle ve lâ kuvvete illâ billâh demek*’ anlamına gelen *havkale* (حوقل), ‘*bismillah demek*’ anlamına gelen *besmele* (بسمل) gibi örnekler bu türdendir. Bu şekilde modern Arapça’da da, hem aynı hem de farklı cinsteki kelimeler bir araya getirilerek yeni kelimeler türetilmektedir. Örneğin; *kabtârîh*/قبتاريخ (prehistoric-tarih öncesi) tabiri, (تاريخ + قبل) kelimelerden türetilmiştir. Bazı dillerde isimlerin başında olumsuz eki olarak kullanılan ‘لا’ (-siz, -süz...) edatı da Arapça’daki bu işlemde kullanım alanı bulmuştur. Kelimeler, ‘*lâ*’ ekinin *el takısımın* önüne getirilerek elde edilmiştir. Örneğin; *el-lânihâ’î*/اللانهاي (sonsuz), *el-lâmahdûd*/اللامحدود (sınırsız) vb. tabirler bu türdendir.⁶⁹

Edebî (klasik) Arap dilinin söz dağarcığı, zamanla karmaşık durumlara cevap verebilecek ihtiyaçlara binaen birçok yenilikleri kabul etmek zorunda kaldı. Son zamanlarda ise sözlüğün genişletilmesi, Arap etimolojisi esasları üzerinde en çok yabancı kelimelerin tercümesi ve Arapçalaştırılmasıyla yapılmaktadır.

Arap dili, başka dillerden kelimeler alarak İslam öncesi dönemde de söz dağarcığını zenginleştiriyordu. Bilindiği üzere İslam öncesi dönemlerde Araplar, değişik münasebetlerle yabancı toplumlarla temaslarda bulunuyordu. Dillerin birbirleriyle karışması, doğal olarak birbirinden etkilenmesine de sebep oluyordu. Kur’ân’ı-Kerîm’de bile Yunanca, Farsça, Hintçe, Süryanice, Habeşçe ve İbranice kökenli kelimeler mevcuttur. Örneğin; *kistâs* (Yunanca’da - terazi), *tûba* (Hintçe’de - cennet), *erâ’ik* (Habeşçe’de - yataklar) vb... Daha sonraki dönemlerde, Arap dilinde önceden var olmayan terimlerin Arapçalaştırılması da görülüyor. Örneğin; *flori kültür* (çiçekçilik) anlamındaki ‘*زراعة الأزهار*’ terimi vb...⁷⁰

⁶³ İbrâhîm Enîs, *Turuku Tenmiyeti’l-Elfâz fi’l-Luğa*, Kahire, Metbaatu’n-nehdâti’l-cedîde, 1967, (eserin tamamı bu konuyla alakalıdır).

⁶⁴ es-Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekr Celâluddîn, *el-İktirâh fi Usûli’n-Nahv*, (thk. Abdulhakim ‘Atiyye), Dimeşk, Dâru’l-Beyrutî, 2006, s. 80.

⁶⁵ İnci Koçak, *Arapçanın Gelişme Yolları*, Ankara, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. 1984, s. 2.

⁶⁶ Daniel Bučan, *Abu Nasr al-Farabi – Drugi Učitelj, Predgovor Knjizi o Slovima*, Zagreb, Demetra, 1999, s. 78.

⁶⁷ Jaroslav Stetkevych, *The Modern Arabic Literary Language: Lexical and Stylistic Developments*, Chicago – London, The University of Chicago, 1970, s. 7.

⁶⁸ Zeyneb ‘Afîfî, *Felsefetu’l- Luğa ‘inde’l-Farâbi*, Kahire, Daru’l-kuba’ li’t-tibâ’a ve’n-neşr, 1997, s. 82-83.

⁶⁹ ‘Afîfî, a.g.e., s. 83.

⁷⁰ ‘Afîfî, a.g.e., s. 83.

Diller arasında en yoğun etkileşimler, farklı toplumların toplu olarak İslam'a girmesiyle yaşandı. Arap dilinin başka dillerden aldığı kelimelere 'el-kelimâtu'l-muarrabe' (الكلمات المعربة), bu şekilde kelimelerin alınma işine de 'ta'rib' (تعريب) denildi. Buradan anlaşılıyor ki, alınan kelimeler, Arap dilinin ses sistemine, yapısına, yeni kelimeler türetme metoduna, kısacası onun tüm genel özelliklerine adapte ediliyordu. Her şeye rağmen, dile giren yeni kelimelere Sâmi etimolojisini uygulama konusunda Arap dilbilimcilerin gösterdikleri maharetin de takdir edilmesi gerekmektedir.

Her ne kadar Arapça'da yabancı kelimelerin varlığı reddedilemez bir gerçek olsa da, Rafâ'il el-Yesû'î'nin iddiasına göre bunlar Arapça'da 3000 kelimedenden fazla değildir. Diğer yandan, başka dillerdeki Arapça kökenli kelimelerin sayımı bile mümkün görünmemektedir.⁷¹

Yesû'î'nin iddiasından, Arap söz dağarcığının tarih boyunca diğer dillerden müstakil bir şekilde geliştiğini anlamamız mümkündür. Bunun yanında Arap etimolojik sisteminin çok geniş ve kuvvetli olduğunu da söylememiz gerekiyor. Ansiklopedik sözlükler bugün Arap dilinin söz dağarcığının zenginliği hakkında herkese fikir verecek mahiyettedir.

c) Gerileme Devri

Yukarıda da değinildiği üzere, Arap dilinin klişeleşmiş diyakronik sınıflandırmasında İslam'dan önceki dönem - müşterek dilin oluşmasına katkısına rağmen - klasik Arap dili döneminden tamamen ayrılmaktadır. Diğer yandan birkaç asırlık kültürel gerileme devri de anlamsız bir şekilde klasik dil dönemine atfedilmekte ve bu devrin tarihî-dilsel durumları (Arap dilinin İslam toplumunun güçlenmesinde ve düzenli devlet geleneğinin kurulmasındaki pozisyonu) neredeyse tamamen ihmal edilmektedir.⁷²

Arap dilinin gelişmesinin ana müsebbibi olan İslam devleti, bir takım gazvelerin devam ediyor olmasına rağmen Emevîler'in (661-750) ilk dönemlerinde istikrar sağlamıştır. O dönemlerde merkezi Şam olan İslam devleti kurulmuş, daha sonra ise hilafeti Bağdat'a taşıyacak olan Abbasîler (750-1258) tarih sahnesine çıkmıştır.

Her ne kadar Abbasîler döneminde birçok ilim dalı gelişmenin altın çağını yaşamış olsa da, yakında baş gösterecek kültürel atmosferin gerilemesi hadisesi, ilk *desentralizasyon* (merkezden ayrılma) manifestolarından okunabiliyordu. Emevîler'in fiilî etkisinden kurtulamayan Abbasî hükümeti ilk dönemlerinde aslında bağımsız değildi ve devletin tamamını kapsamıyordu. Hilafet Abbâsîler'in eline geçince, Emevî hilafetin mensubu Abdurrahmân (İbn 'Âbdülmelik) Endülüs'e kaçmayı başardı. Orada, daha sonraları Murabıtların* ve Muvahhidlerin* eline geçecek müstakil bir hilafet devleti kurdu. Endülüs'teki hilafet devleti 1492 yılına kadar varlığını sürdürdü ve Gırnata şehrinin düşmesiyle de son buldu.

Abbâsî halifesi el-Musta'sım (ö. 227/842), daha Bağdat döneminden itibaren Türkler'in (akrabalarının) idarî işlere girmesini sağladı. Daha sonraları Türk sultanları, halifeler üzerinde üstünlük kurarak, parçalanmasına kadar gidecek devlet otoritesinin zayıflamasında belirgin bir rol oynadılar.⁷³ IX. asırda kendi otonomileriyle İranlı Tâhirîler (820-873) ortaya çıktı. Onlardan sonra Safevî ve Samânî otonomisi başladı. Her ne kadar İran özerk bölgeleri halifenin nihaî gücünü tanıyor idiyse de hükümetleri her zaman, halka kendi geleneksel değerlerini ana dillerinde tekrar hayata geçirmeye çalışmasını emrediyordu.⁷⁴

Selçuklu Türklerinin gelmesiyle İran özerk bölgeleri son buldu. Tuğrul Bey 1055 yılında Bağdat'ın manevi hükümdarı oldu. İslam'a samimiyetle yaklaşan Selçuklu orduları, içinde İslamî ilimlerin okutulabileceği okullar inşa etti. Bunun için Arap dili bir süre daha, devlet birliğinin tüm fertlerinin direği olarak vazifesini sürdürmeye devam etti. Ahmed ibn Tolon'nun kendi halkını bağımsız bir biçimde yönetmeye başlamasıyla, bölünme Mısır'da da baş gösterdi. Sonraları hilafet Afrika'ya geçti. Fâtımîler'in hilafeti (973-1171) tam iki asır sürdü. Tunus şehri, Nil vadisine intikal etmeden önce Fatımîlerin merkeziydi. Fustat yakınlarındaki Kahire şehrini Fatımî el-Mu'izz li Dînillah (931-975) kurdu. 1171 yılında, haçlı ordularına karşı gösterdiği mukavemet ve zaferleriyle tanınmış şanlı hükümdar Salahuddin el-Eyyûbi, Fatımîler'in hilafetine son verdi. Saldırlardan korumak için de Kahire'yi askerî ve kültürel bir merkeze dönüştürdü.⁷⁵

⁷¹ Rafâ'il Nahle el-Yesû'î, *Garâ'ibu'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Beyrut, [y.y.], 1960, s. 22.

⁷² Kico, a.g.e., s. 240.

* Bugünkü İspanya ve Fas topraklarında, Orta Çağ sırasında önemli bir siyasi güç olmuş olan Berberî hanedanı ve devleti (1056-1147). Bk. İsmail Yiğit, "Murabıtlar", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 152-155.

* Muvahhidler, bugünkü Kuzey Afrika, İspanya ve Batı Sahra topraklarına hâkim olan Murabıtlar Devleti'ni yıkarak onun yerine geçen Berberî hanedan ve devletidir (1130-1269). Bk. Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 410-412.

⁷³ Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, s. 380.

⁷⁴ 'Afif el-Behnesî, *el-Fennu'l-İslâmî*, Dimeşk, Dâru talâs li'd-dirâsâti ve'n-neşr, 1986, s. 43.

⁷⁵ el-Behnesî, a.g.e., s. 44.

1250’den 1517’ye kadar Mısır ve Suriye’de Memlükler hüküm sürdü. Memlük sultanları, Türkler (1250-1378) ve Çerkezler’den (1382-1517) oluşuyordu. XVI. yüzyılda eski hilafetin bütün toprakları Türk ve İran olmak üzere iki vilayete bölündü. Yaklaşık 1515 yılında kurulan bu denge asırlar boyunca devam etti. 1514 senesinde İran-Sâfêvî devleti hanedanlığı kuruldu ve 1736 yılına kadar hüküm sürdü. Aşağı yukarı aynı dönemlerde Türkler Suriye’yi (1516), sonra da Mısır’ı (1517) hükümleri altına aldı. Onların hükümdarlığı Arap yarımadasına kadar uzandı. Osmanlı imparatorluğu, kurulan yeni bir sistemle Fas sınırlarına dayanarak, genişlemeye devam etti. Bu sistem; “Sadece İslâmî (naklî) ilimleri Arap dilinde, diğer her şeyi ise Türk dilinde tahsil etmek” şiarı altında işliyordu.⁷⁶

Yedi asırlık bir zaman içerisinde Araplar yabancı toplumlara boyun eğdi. Zaten, siyasî ve bölgesel bölünmeler XI. asırdan beri arkasında, gelecekte büyük sorunlar ortaya çıkaracak neticeler bırakıyordu. Abbasî hilafetinin düşmesiyle manevî aktiviteler de yavaş yavaş azalmaya başladı ve gerileme işaretleri artık daha da belirgin hale geldi. Osmanlılar’ın fetihleriyle, Türkler’in adetleri, gelenekleri ve meyilleri sosyal hayatın tüm alanlarına sirayet etti. Arap dilinin fonksiyonu ise sadece ibadet ve din eğitimi-öğretimi ile sınırlı kaldı.⁷⁷ Doğuda ilim ve yaratıcılık faaliyetleri eskiye nazaran daha alt seviyeyeydi. Bu dönem, klasik temel kitapların üzerine yazılan tahkik, yorum ve haşiyelerle meşhurdur. Durum, dilbilim alanında da farklı değildi.

Resmî ve idarî işlere başka dillerin sokulmasıyla, Arap dilinin günlük hayattan uzaklaşması daha da hızlandırılmıştır. XV. asırda Fars (Persian) hükümdarları, doğu bölgelerinde Fars dilini resmi dil olarak ilan etmişlerdi. Yine, Arap olmayan âlimler ve yazarlar, her ne kadar babaları ve dedeleri Arap dilinde yazıyor idiyse de, o dönemlerde her iki dilde de yazmaya başlamış, sonraları ise tamamen ana dillerine dönmüşlerdi. İmam el-Gazâlî (ö. 1111/505) bunun açık örneğidir. Kendisi meşhur *İhyâ’ ulûmi’ d-dîn* (Din İlimlerinin İhyâsı) adlı eserini *Arapça* olarak kaleme alırken, diğer birçok eserini Farsça olarak kaleme almıştır.* Bu ve buna benzer örnekler, Arap dilinin Farsça’yı hiçbir zaman kullanımdan tamamen söküp atamadığını göstermektedir.⁷⁸

Her şeye rağmen, başka dillerde yazılan dinî eserlerde yine Arapça dinî terminoloji kullanılmıştır. Böylece Arap dili, eğitilmiş zümrelerle bir süre daha ilişkisini sürdürebilmiştir. Bu tarihi veriler bizi, ilgili dönemlerdeki Arapça’yı, özellikle nasyonal-romantizmin hâkim olduğu zamanlarda Avrupa’daki Latince’yle karşılaştırmaya götürmektedir. O dönemlerde oradaki edebî faaliyetler millî dillerde altın günlerini yaşarken, Latince’ye yalnızca komünyon ayinlerinde ve özel bilimsel terimlerin korunmasında müracaat ediliyordu.

Arap toplumunun çoğunun Türkler’in hükmü altında olduğu dönemlerde, yabancı dilin hâkimiyeti daha da çok hissedilmiştir. Bu, Türkçe olarak kullanılan idarî rütbelerin isimlerinde, idarî terminolojide ve idarî tasarruflarında açıkça görülmektedir.⁷⁹ Bugünkü birçok Arap devleti, I. Dünya Savaşı’nın bitimine kadar Osmanlılar’ın hükmü altındaydı. Geriye kalanlar ise, XIX. yüzyıl boyunca sömürgeciliğin kurbanı oldu.

Zikri geçen dönemler boyunca Arap dili, dinî işlerde yerini korumuşsa da, diğer alanlarda İngilizce, Fransızca ve Türkeçe’nin etkisinden kurtulamamıştır. Diğer yandan halk giderek temasta olduğu birçok dilin etkisinde kalan *Arapça halk dilini* kullanmaya başlamış, mahallî lehçeler ayırımı hızlı bir şekilde büyüyerek, aralarındaki farklar zamanla dinamik bir şekilde evrim geçirmiştir.

Arap dilinin durumu, tarih içerisinde dinî ayinlerin yürütüldüğü dillerin durumuna benzese de, yine de aralarında çok önemli bir fark vardır. O dillerin neredeyse tamamı günlük hayattan tamamen çekilmesine rağmen Arap dili sadece resmi olmayan alanlardan çekilmiştir.⁸⁰

Şüphe yok ki, bir dilde yazılmış edebî ürünlerin azlığı ya da bulunmayışı, o dilin ortadan kalkmasına neden olacak önemli bir eksikliğidir. Arap dili, Kur’ân dili olması bir yana, bugün Orta Çağ dönemi literatürüne ışık tutan muhtelif alanlarda yazılmış eserleri kendisinde barındırmıyor olsaydı, Avrupa toplumlarıyla buluştuğunda, onun kaderi de sömürgecilik zamanındaki birçok Afrika dilinin kaderinden farklı olmazdı.

d) Çağdaş Dil

Yeni dönem Arap tarihinde, gerileme devrinin Bağdat’ın 1258’de Moğollar’ın eline geçmesiyle başlamış olduğunu, 1798’de Napolyon’un Mısır’a girmesiyle de son bulduğunu iddia etmek artık alışılmış bir durumdur. Böyle bir ‘kamufraj’ ile daha Abbâsîler döneminden başlayan ve daha sonraki dönemlerde

⁷⁶ el-Behnesî, a.g.e., s. 46.

⁷⁷ Mahmûd Fehmî Hicâzî, *el-Luğatu’l-‘Arabîyye ‘abra’l-Kurûn*, Kahire, [y.y], 1961, s. 63.

* Örneğin, *Nasîhatu’l-Mülûk*, Gazzâlî’nin ahlâk ve siyasete dair kaleme aldığı Farsça eserinin adıdır. Bk. Casim Avcı, “Nasîhatu’l-Mülûk”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXII, s. 411.

⁷⁸ Mesud Hafizović, *Lingvističko Djelo İbrahima Enîsa*, Sarajevo, Fakultet islamskih nauka u Sarajevu, 1994, s. 9.

⁷⁹ Tabur (طابور), Gümriük (جمروك), Dönem (دوئم) vb., bu tür kelimelerdendir. Daha geniş bilgi için, bkz., Hasan Akreş “Arapça Yazı Diline Geçen Türkçe Sözcükler” *The Islamic University College Journal*, 2016, 41 (2), s. 17-20.

⁸⁰ Kico, a.g.e., s. 245.

büyüyerek Arap toplumunun yabancıların hakimiyetine girmesine neden olan bir çok zafiyet gözlerden kaçırılmaya çalışılmaktadır.⁸¹

Her ne şekilde olursa olsun Araplar Avrupa medeniyetiyle, Napolyon’un Mısır’ı almasıyla ve Avrupa güçlerinin Osmanlı imparatorluğuna karşı yürüttüğü politikalar sonucu, Fransızların Cezayir’e girmesiyle tanışmıştır. Canları pahasına yeni işgalcilerin saflarına katılan Araplar, Osmanlı imparatorluğunun gücünün kırılmasında önemli rol oynamışlardır. İşgalcilerle yaptıkları bu ittifakın hediyesi olarak da istiklâlleri konusunda kendilerine verilen sözlere ret cevabı verilmiştir. Yapmış oldukları tek şey, eski hükümdarlarını yenileriyle değiştirmeleriydi. Birinci Dünya Savaşından sonra İngiltere ve Fransa bu bölgeyi aralarında paylaşmıştı. Irak, Ürdün, Birleşik Arap Emirlikleri ve Mısır, İngiltere’ye; Suriye, Lübnan ve Kuzey Afrika Fransa’ya; Libya ise İtalya’ya düşmüştü.⁸²

Batılı araştırmacıların birçoğu, “Arapları, birkaç asırlık uykudan, Napolyon toplarının sesleri uyandırmıştır” ibaresini sıkça kullanmaktadır. Napolyon’un gelişi tipik askeri harekât olmasına rağmen, ona hâlâ farklı özellikler atfedilmektedir. Şüphesiz, Arap kültürel uyanışının Napolyon’un Mısır çıkarmasına bağlanmasıyla, kolonyalizmin Arap dünyasına getirdiği musibetler gözlerden kaçırılmaya çalışılmaktadır. Birçok Arap tarihçisi de Napolyon’un işgalini, Yakın Doğu’nun çağdaş tarihinde gerçekleşen en önemli olaylardan biri olarak görmektedir. Onlara göre bu olayla birlikte Araplar, uluslararası kontekste katılmış, onları tekrar üretim yoluna götürecek ‘Araplar’ın tarihî çarkı’ tekrar dönmeye başlamıştır.⁸³ Halbuki kolonyalizm, Arap dünyasının dilsel alanında da büyük hasarlar meydana getirmiştir. Arap ortak dilini günlük hayattan ve yazılı edebiyattan koparmayı hedefleyen zararlı kolonyalist etkiler⁸⁴ bizi, Arap dil bilimi tarihi çalışmalarımızda bu çağa özellikle daha çok önem vermeye sevk etmektedir.

İlginçtir ki, klişeleşmiş sınıflandırmada, sözde “uyanış”tan sonraki zaman, klasik dil döneminden tamamen ayrı tutulmakta ve bu şekilde klasik dil, zamanı tükenmiş, günümüzde yeri olmayan bir olgu olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Böyle bir düşünce, klasik Arap dilini tamamen değiştirecek ve yerine geçecek yeni çağdaş bir dilin oluşturulmasını ‘sinsice’ önermektedir.⁸⁵

Şunu da ifade etmek gerekir ki dildeki değişimler, sosyal yapıların değişimi göz ardı edilerek, tamamen siyasî olaylara bağlanıp açıklanamaz. Yukarıda da değinildiği üzere, Arapça halk dilinin yayılması, daha idarenin Araplar’dan başka toplumlara geçtiği dönemden itibaren başlamıştır.

Her şeye rağmen klasik Arap dili dönemi Avrupa toplumlarının kolonyalizmi sonrasında da devam etmiştir. Bu, günümüzde kullanılan ve şekli İslam’ın ilk yıllarındaki şekinden çok farklı olmayan klasik dilden açıkça anlaşılmaktadır. Bu nedenle bugün *Çağdaş Arap Dili* denildiğinde Arap toplumlarınca kullanılan tüm dilsel yapılar kastedilmektedir. Buna, edebî dil (Klasik dil) ve diğer tüm mahallî lehçeler dâhildir.

e) Bugünkü Durum

Yukarıda değinildiği üzere, çeşitli siyasî ve sosyal değişimin sonucunda Arap dilinin ve Arap dilbiliminin gelişimi tarihinde birkaç asırlık inkıta devri yaşanmıştır. Geçen bu verimsiz zaman, çağdaş Arap dilbilimine birçok karmaşık dilsel durumu ve zafiyeti “miras bırakmıştır”. Onlardan biri de *diglossia*’dır.⁸⁶ Arap toplumlarının sömürgecilik zamanından tevarüs ettikleri iki dilliliğin yanında,⁸⁷ Arap dili özel bir dil ikilemesine de sahiptir. Arapça’da edebî dilin yanında, resmi olmayan yerlerde kullanılan ve edebî dilden ileri derecede farklı olan halk dili de mevcuttur. Çağdaş Arap dilindeki ikililiği Avrupa dil bilimcileri *diglossia* terimiyle adlandırıyorlarsa da, bu terim sosyolinguistik terminolojisinde hâlâ tam olarak kabul edilmiş değildir.

Diglossia, aslında iki dillilik değil, dil varyasyonlarının paralel olarak kullanımıdır. Bu varyasyonlar adı altında şiveler, argolar, lehçeler vb. dilsel yapılar sayılabilir. Bu da gösteriyor ki, dildeki

⁸¹ Kico, a.g.e., s. 244.

⁸² Zdravko Pečar, *Buđenje Arapa*, Sarajevo, Nova prosvjeta 1958, s. 11-12.

⁸³ Esad Duraković, *Poetika Arapske Književnosti u SAD*, Sarajevo, Zid, 1997, s. 18.

⁸⁴ Neffûse Zekeriyya Se’îd, *Târihu’d-Da’veti ile’l-Âmmiyye ve Âsârühâ fi Mısır*, İskenderiye, Dâru neşri’s-sekâfe, 1964, s. 55-77.

⁸⁵ Kico, a.g.e., s. 246.

⁸⁶ Diglossia Yunanca bir terimdir; (diss + glossa = iki dil). Arap dilinde ise diglossia için ikililik, eşlilik anlamındaki *izdivâciyye* (ازدواجية) terimi kullanılır. Değişik fonksiyonlarıyla bir dilde birçok varyasyonun mevcûdiyetini ilk olarak 1930 yılında William Marçais (1872-1956) tanımlamıştır. Bu mesele daha sonra, değişik açılardan ele alınmıştır. Sosyolinguistik bakımından diglossia hakkında ilk olarak Charles Ferguson (1921-1998) söz etmiştir. Ferguson, *diglossia*’yı şu şekilde tarif etmiştir: Diglossia nisbeten istikrara kavuşmuş bir dilsel durumdur ki, bu durumda dilin ana lehçelerinin yanında –ki bu lehçeler standart veya mahallî olanları ihtiva ediyor olabilir- oldukça farklılaşmış, büyük oranda sistematize edilmiş (çoğunlukla gramer açısından daha kompleks hale gelmiş) üste çıkmış bir varyant vardır. Bu aynı zamanda yazılı edebiyatın geniş alanda ve itibar edilen medyası (aracı) olmaktadır. Bu yazılı edebiyat önceki dönemlere ait bir edebiyat olabileceği gibi, resmi eğitim neticesinde yaygın bir şekilde öğrenilen ve daha çok resmi konuşma ve yazılara has olan, bununla birlikte toplumun herhangi bir kesimi tarafından günlük konuşmalarda kullanılmayan bir konuşma dilini kullanan topluluğa ait bir edebiyat da olabilir.

⁸⁷ Örneğin, Cezayir’de Arapça ve Fransızca dillerinin kullanımı.

farklılaşmalar dilden değil, daha çok sosyal münasebetlerden kaynaklanmaktadır.⁸⁸ Arap dilinde de lehçe farklılıkları edebî dilin zayıf düşmesinden değil, kökleri eski tarihlere uzanan siyasî ve sosyal münasebetlerden kaynaklanmaktadır. Merkezî otoritenin zayıflaması, yabancı toplumların hükmü altına girilmesi ve sömürgecilik, bunlardan birkaç tanesidir. Yine de *Arapça halk dili* (اللغة العامية) lehçelerden farklı olarak menşei, yapısı ve iletişim fonksiyonu bakımından lehçe ile aynı kategoride değerlendirilemez. O, varlığıyla edebî dili (اللغة الفصحى) tehdit eden, onun paralel bir varyasyonudur. Her ne kadar gramerden yoksun olsa da, literatürde ona rastlanması yönüyle bu varyasyon standart dilden tamamen ayrı bir form olarak karşımıza çıkmaktadır.

Arap *diglossiası*yla Araplardan çok Avrupalı ve Amerikalı dilbilimciler uğraşmışlardır. Bu, Araplar'ın *diglossiaya* Avrupalılar kadar önem vermemelerinden ve sosyolinguistik bilim dalının hâlâ Arap dil geleneğine tam olarak oturmamasından kaynaklanmaktadır. Bu bilim dalı konusunda Arapça olarak kaleme alınmış az sayıdaki eserlerden biri olan Abdülvâhid Vâfi'nin 'اللغة و المجتمع' (Dil ve Toplum)⁸⁹ kitabında da *diglossiaya*, yazar tarafından belki de bilinçli olarak fazlaca önem verilmemiştir. Vâfi, belki de "Kültürel uyanış" zamanında geleceğin ortak dili için *edebî dil* ile *halk dili* arasında seçim yapılırken entelektüellerin ihtilaflarına ve bölünmelerine sebep olan bu meseleyi gündeme taşımaktan kaçınmıştır.

Diglossiayı, alt-kültürel ve jeolinguistik bir fenomen olarak gören dünyaca meşhur Arap dilbilimcileri Vâfi (1901-1991) ve İbrahim Enîs'in (1906-1977) aksine, dilbilimci olmayan Arap araştırmacıları, Avrupa dillerinde bu mesele hakkında bir çok eser kaleme almışlardır.⁹⁰ Bu eserlerin çoğu, Mısır ve Mağrip ülkeleri lehçelerinin özelliklerini konu edinmektedir. Bu durum, o ülkeler üzerindeki derin sömürgecilik etkilerine bağlanabilir.⁹¹ Avrupalı dilbilimciler *diglossiayı*, Arap ülkelerinin bağımsızlık mücadelesi verdikleri zamanlarda özellikle araştırma konusu yapıyorlardı.⁹² Fransız ihtilalinin yenilik maddelerinden olan aşağıdaki maddenin, Fransızlar tarafından olduğu kadar, Avrupalı dilbilimciler tarafından da net bir şekilde bilindiğini göz önünde bulundurursak mesele daha açık bir hale gelecektir: "Ey vatandaşlar! Fransa'nın her bölgesinde sizden her biriniz (yayılan) lehçelerle olan kutsal savaşımızda yer alınız, çünkü onlar feodalizmin ve millî bölünmelerin kalıntılarıdır!"⁹³

Her ne kadar 'kültürel kalkınma' çerçevesi içerisinde Avrupa etkilerinin Araplar üzerinde pozitif yönleri reddedilemez bir gerçek ise de, millî bilinç ve millî birliğin ana unsuru sayılan dil konusunda aynı şey söylenemez. Bu, Arap ülkelerinde kurulan dil akademilerinin verimsiz çalışmalarından da açıkça fark edilebilir. Akademilerin; *gramerin basitleştirilmesi*, *yazının reformu*; *bilimsel-teknik terminolojinin oluşturulması* ve *edebî dil ile halk dili arasında faal* (sorunu ortadan kaldıracak) *bir ilişkinin kurulması* gibi ortak hedefleri vardı. Ancak bu inisiyatif uygun olarak birçok bilimsel toplantının yapılmasına rağmen, ne sorunların sayısı konusunda, ne de gramerin basitleştirilmesinin hacmi konusunda bir ittifak sağlanamamıştır.⁹⁴

1900'lü yıllardan sonra bazı Arap akademisyenler tarafından Arap alfabesinde eksikliklerin olduğu iddiasıyla yazı reformuna gidilmesi gerektiği savunulmuş, aralarında Arap yazısının latinceleştirilmesini bile uygun gören birçok öneri sunulmuştur. Latin harflerinin Araplar'ı uluslararası arenaya götüreceği bir vasıta olduğu düşüncesiyle, Mısır'ın kültür bakanı, akademisyen Abdülazîz Fehmî Paşa⁹⁵ bile bunu desteklemiştir. Ancak bunun gibi radikal öneriler arasına karışmış bazı kabul edilebilir öneriler de reddedilmiştir. Örneğin Vâfi, bazı harflerin noktalarının düşürülmesini ve grafik sisteminin tamamlayıcı kısmı olan ünlülerin kullanıma sokulmasını önermiş, ancak bu öneri de kabul görmemiştir.⁹⁶

Araştırmacıların çıkarları ve görüşleri doğrultusunda en büyük ihtilaf, edebî dil ile halk dili karşısında alınacak tedbirlerde kendisini belli etmiştir. Dil akademilerinin bu konuda zikre değer hiçbir şey yapmadığını söylemek, mübalağa olmasa gerektir. Arap dünyasında araştırmacılar arasında bu

⁸⁸ John J. Gumperz, "Jezici i socijalne grupacije", *Kultura*, XXV, Beograd, 1974, s. 47-57.

⁸⁹ Abdülvâhid Vâfi, *el-Luğa ve'l-Muctema'*, Kahire, Daru nehdati Mısır, 1971.

⁹⁰ XX. yüzyılın ikinci yarısından sonra yayımlanan eserlerden birkaç tanesi şöyledir: A. G. Abdullah, *An Instrumental Study of the Intonation of Egyptian Colloquial Arabic*, Chicago, 1960.; F. Ebu'l-Fâdil, *Volkstümliche Texte in arabischen Bauerndialekte der ägyptischen Provinz sarqiyya*, Münster, 1961.; H. M. Ebu'l-Fetûh, *A morphological Study of Egyptian Colloquial Arabic*, The Hague, 1969.; Ebu'l-Fetûh, *The plural Morpheme of Egyptian Arabic Nouns*, Texas, 1959.; S. M. Cemâluddîn, *Morphophonemics of colloquial Egyptian Arabic*, Texas, 1959.; S. M. Cemâluddîn, *A syntactic Study of Egyptian colloquial Arabic*, The Hague, 1967.; M.M Celî, *Substantive Morphology of colloquial Egyptian Arabic*, Michigan, 1960.; H. M. Henna, *The phrase structure of Egyptian colloquial Arabic*, The Hague, 1967.; S. E. Hilmî Hasan, *Verb Morphology of Egyptian colloquial Arabic. Cairene dialect*, Michigan, 1960.; Salih J. Altoma, *The problem of diglossia in Arabic*, Cambridge, 1969. v.b (Doktora çalışmaları için bkz: G. D. Selim, *American doctoral dissertations on the Arab World 1883-1968*, Washington, 1970.).

⁹¹ Kico, a.g.e., s. 250.

⁹² XX. yüzyılın ortalarına kadar yayımlanan eserlerden birkaç tanesi şöyledir: W. Marçais, *La diglossie arabe*, "L'Enseignement public", No. 97, 1930.; W. Marçais, *La langue arabe dans l'Afrique du Nord*, "L'Enseignement public" No. 105, 1931.; Wlof Leslau, *Modern South Arabic Languages*, New York, 1946.; Emanuel Mattson, *Etudes phonologiques sur le dialecte arabe vulgaire de Beyrouth*, Uppsala, 1910.; D. Thebault, *Language arabe et parlars maghrebins*, "Cahiers nordafricains" No. 74, 1949.; Richard Harrel, *The phonology of colloquial Egyptian Arabic*, Washington, 1957.

⁹³ Kico, a.g.e., s. 250.

⁹⁴ Bk. Şevki Dayf, *Mecme'u'l-Luğati'l-'Arabiyye fi Hamsîne 'Âmen*, Mısır, Mecme'u'l-luğati'l-'arabiyye, 1984.

⁹⁵ Abdülazîz Fehmî, *el-Hurûfu'l- Lâtiniyye li-Kitâbeti'l-'Arabiyye*, Kahire, Dâru'l-'arab, 1944.

⁹⁶ Kico, a.g.e., s. 253.

hususta açık bir çekişme görünmektedir. Bir tarafta garpcılığın* kendilerini geleneksel manevî köklerden tamamen kopardığı entelektüeller, diğer tarafta ise geleneksel maneviyatını koruma konusunda yetersiz kalan muhafazakâr âlimler yer almaktadır. Bu iki akımın mücadelesi konusunda yeni kültür tarihinin bazı sayfaları doldurulmuş olsa da, gerçekte her şey olduğu gibi kalmıştır. *Edebî dil ile halk dili* hâlâ yan yana yaşamakta ve hiçbir zafere ulaşmamaktadır.⁹⁷

Şüphe yok ki *halk dilini* teşvik eden davalar, Arap millî birliğinin parçalanmasına yöneliktir. Şu anda bile Suriyeli bir pazar satıcısı şayet lehçe ile konuşursa, Cezayirli bir satıcıyı anlamakta güçlük çekecektir. Bilindiği gibi, *halk dili* (avâmca) altında birçok alt grup lehçeleri yatmaktadır. Lehçelerin bilinçli olarak farklılaşmasının teşviki, Latince'nin çeşitli Roman dillerine bölündüğü gibi, Arap bölgesinin de birçok dile bölünmesini ön görüyordu. Şüphesiz bu, hakkında Mısır'ın meşhur edebiyatçısı Taha Hüseyin'in de söz ettiği bir görüntüyü meydana getirecekti:

Halk dilini teşvik eden bizim yazarlarımızın dikkatlerini, çok kritik (tehlikeli) bir noktaya çekmek istiyorum. Onlar da bu mesele hakkında daha iyi düşünselerdi, onun öyle olduğunu anlarlardı. Bugün, Arap ülkelerinin nüfusunun çoğu, edebî Arap dilini anlamakta, ona kendisiyle muhtelif ülkelerde iletişim kurabilecek önemli bir araç olarak bakmaktadır. Lehçelerle yazmaktan ve lehçeleri teşvik etmekten çekinelim. Aksi halde bu şekilde her ülke kendi lehçesini tercih eder, lehçeler ise daha çok farklılaşır ve aralarındaki 'uçurum' daha da büyür. Ve öyle bir zaman gelir ki Fransızlar, İtalyanca ve İspanyolca yazılan eserleri nasıl bugün tercüme ediyorlarsa, Mısırlı vatandaşlar da, Suriyeliler, Lübnanlılar ve Iraklıların eserlerini tercüme etmek zorunda kalır. Sonunda birbirimize herhalde şunu sormamız lazım: Hangisi daha iyi? Bütün Arap dünyası, Marakeş'ten Irak'a kadar tüm Arap vatandaşlarının anladığı ortak bir dile mi sahip olsun - o da edebî Arap dilidir -, yoksa bölgeler sayısınca diller olsun, herkes de tercümeğe ihtiyaç duysun? Bana gelince, ben kesinlikle ortak edebî dilden yanayım. Onun varlığı için, birliğe inanan herkes mücadele etmeli, varlığını devam ettirmesi için elinde ne varsa feda etmelidir!⁹⁸

Sonuç

Sâmî diller ailesinin dışında, Avro-Hint dilleri grubuna da ilhak edilmeye çalışılan Arap dili, mukayeseli araştırmaların sonucunda, sözlüksel, fonetik, morfolojik ve etimolojik alanda Sâmî grubundaki diğer dillere gösterdiği yakınlık ve benzerlikten dolayı, Sâmî dil ailesine mensup sayılmaktadır.

Genelde Avrupalı araştırmacıların sayesinde eski abidelerde keşfedilen yazılar, Arap toplumunun yüksek bir dil hazinesine sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Keşfedilen yazıların tarihlerine bakılırsa, Arap dilinin, en geç milattan beş asır önce başlayan bir tarihe ve ondan sonra da hiç kesintiye uğramayan ve günümüze kadar gelen bir gelişim sürecine sahip olduğu görülmektedir.

Arap yarımadası ve orada mevcut diller hakkındaki en eski araştırmalara ve bu araştırmaların gün yüzüne çıkardığı bilgilere göre, en başından beri yarımada da birbirinden farklı lehçeler bulunuyor ve neredeyse her lehçe müstakil bir şekilde varlığını koruyordu. Çöl şartlarında sürdürülen yaşam, bu farklılaşmaların en önemli sebebiydi. Bilindiği üzere klasik dönemde Arap yarımadasında yaşayan toplumlar *hadarî* ve *bedevî*, olmak üzere ikiye ayrılıyordu. Kendilerine daha çok ticaret amacıyla gelen farklı milletlerden insanlar (Aramîler, İranlılar, İbranîler) yerleşik hayat süren Araplar'ı ister istemez bir dil ve kültür karışımına zorluyordu.

Miladî X. yüzyılda Arap dili kurallaştırılırken, ilk başta Kur'an, Peygamber'in (s.a.v) hadisleri ve hutbeleri, halifelerin sözleri ve hutbeleri, İslamiyet'in erken devir belagatçıların sözleri ve özellikle Arap şiiri divanları, dilticilerin müracaat ettikleri önemli kaynaklardandı. Sıraladığımız bütün bu kaynaklar ortak bir dil kullandıkları göz önünde bulundurulduğunda, Câhiliye dönemi ve İslam'ın ilk yıllarında mevcut olan ortak şiir dili (sonrasında klasik Arapça) ile kabile lehçeleri arasında çok büyük uçurumdan söz edilemez. Ancak bu ortak dil, Kur'an'ın indirilmesinden sonra kemale ermiştir.

Ortak dil, ilk ve ciddi darbeyi milâdi VII. ve VIII. yüzyıllarda yapılan İslamî fetihlerle yemiştir. İslam'ın ilk yıllarında homojen bir yapıya sahip olmayan Arap dili, Arap yarımadasının dışına çıktığı zaman kendisini korumakta oldukça zorlanmıştır. Rivayetlere göre Arapça, fethedilen yerlerde kullanılan dillerin yerine, ancak 200 sene sonra geçebilmiştir.

Abbasî döneminde, merkezî otoritenin zayıflaması, yabancı toplumların hükmü altına girilmesi gibi olaylar, çift dilliliğin (diglossiayı) boyutunu artıran önemli faktörlerden olmuştur. Samânîler'in giderek büyüyen bağımsızlığı ve Farsçanın yayılması, Arap dili üzerinde büyük bir etki bırakmıştır. Selçuklular zamanında, fethedilen yabancı bölgelerde, Farsça gittikçe sadece idâri dil değil, aynı zamanda dini olmayan edebiyat türlerinin (şiir, hikâyeler v.s) de dili olarak Arapça'nın yerini almaya başlamıştır.

* Batılı tarzda düşünme, hareket etme ve yaşamayı esas alan anlayış.

⁹⁷ Henry Corbin, *Historija islamske filozofije*, Sarajevo, Svjetlost 1987, s. 332.

⁹⁸ Subhî es-Sâlih, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, Beyrut, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1973, s. 360.

Aynı dönemde, Arap bölgelerinde müstakil hanedanlıkların çıkması, lehçelerin gelişmesini tetikleyen yine önemli faktörlerden olmuştur.

Arap toplumlari daha sonralari, Osmanlı İmparatorluğu'na boyun eğmiştir. İstisnaları olsa da Osmanlı zamanında Arap dili ve edebiyatındaki durgunluk sürmüştür. Arap İslam kültürünün merkezi sayılan Mısır'da bile edebî aktiviteler bir alt dereceye düşmüş ve edebî Arapça küçük bir âlim zümresiyle sınırlı kalmıştır. Lehçeler, edebî amaçlarda çokça kullanılmaya başlamıştır. Bazı şiirler bile, hicri X. (m. XVII.) yüzyılda halk dili ile yazılmıştır. Dilde ve edebiyatta bu durgunluk hicri XIII. (m. XIX.) yüzyıla kadar devam etmiştir. Arap ülkeleri XIX. yüzyıl boyunca sömürgecilik kurbanlarıydı. Tüm bu zaman içerisinde Arap dili dini işlerde yerini korumuşsa da, İngilizce ve Fransızca'nın etkisinden kurtulamamıştır.

Arap dilinde, tarihten itibaren çeşitli siyâsi ve sosyal sebeplerle büyüyen bu *diglossial* durum, günümüzde, çağdaş Arap dilinin sosyolinguistik bir gerçeğidir. Edebî dil ile halk dili arasındaki farklar hiç de küçümsenmeyecek boyuttadır. Bunun için, en azından yakın bir gelecekte, Araplar'ın (eğitilmiş kişiler de dâhil) birbirleriyle edebî dilde konuşmalarını beklemek uzak bir ihtimaldir. Yine, çift dilliliğin varlığını sürdürmesinin en büyük sebeplerinden olan eğitimsizlik, Arap ülkelerindeki hükümetler tarafından iyileştirilmedikçe, Arap dilinin *diglossial* durumunun değişmeyeceği açıktır. Diğer taraftan, televizyon ve radyo gibi medya araçlarının bugün hemen her evde bulunması, standart Arap dilinin Araplarca tamamen anadili gibi edinilmesine yardımcı olamasa bile, daha çok anlaşılmasına kesinlikle yardımcı olmaktadır.

Kaynaklar

- 'Afîfî, Zeyneb, *Felsefetu'l- Luğa 'inde'l-Farâbî*, Kahire: Daru'l-kuba' li't-tubâ'a ve'n-neşr, 1997.
- Akreş, Hasan "Arapça Yazı Diline Geçen Türkçe Sözcükler" *The Islamic University College Journal*, 2016, 41 (2).
- 'Alvân, Abduldulcebâr, *eş-Şevâhid ve'l-İstişhâd fi'n-Nahv*, Bağdat: Mektebetu'z-zehrâ 1976.
- el-Behnesî, 'Afif, *el-Fennu'l-İslâmî*, Dimeşk: Dâru talâs li'd-dirâsâti ve'n-neşr 1986.
- Bekr, es-Seyyid Ya'kûb, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa el-'Arabiyye*, Beyrut: Mektebetu 'ilmi'l-luğa 1969.
- Bostan, İdris, "Malta (Tarih)", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVII, s. 539-542.
- Brockelmann, Carl, *Târîhu'l-Edebî'l-'Arabî*, (çev. Abdulhalîm en-Neccâr), I-VI Kahire: Dâru'l-meârif 1961-1968.
- Bučan, Daniel, *Abu Nasr al-Farabi – Drugi Učitelj, Predgovor Knjizi o Slovima*, Zagreb: Demetra 1999.
- Casim Avcı, "Mu'tasım Billâh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXXI, 380-382.
- Corbin, Henry, *Historija Islamske Filozofije*, Sarajevo: Svjetlost 1987.
- Çetin, Nihad, "Arap (Yazı, Dil, Edebiyat)", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, 276-309.
- de Saussure, Ferdinand, *Opşta Lingvistika*, Beograd: Nolit 1975.
- Dekkâk, Abdurraûf, *Ebû Nüvâs: Umerâ'u's-Şi'ri'l-'Arabî*, Halep: Dâru'r-rabî li'n-neşr 2009.
- Dubravko, Škiljan, *Pogled u Lingvistiku*, Zagreb: Školska knjiga 1980.
- Enîs, İbrâhîm, *Mustekbelu'l-Luğati'l-'Arabiyyeti'l-Muşterake*, Kahire: Ma'hedu'd-dirâsâti'l-'arabiyyeti'l-'âliye 1960.
- , *Fi'l-Lehecâti-l-'Arabiyye*, Kahire: Mektebetu'l-enclû el-mısriyye 1978.
- , *Turuk Tenmiyyeti'l-Elfâz fi'l-Luğa*, Kahire: Metbaatu'n-nehdati'l-cedîde 1967.
- Esad Duraković, *Poetika Arapske Književnosti u SAD*, Sarajevo: Zid 1997.
- Fehmî, Abdulazîz, *el-Hurûfu'l-Lâtiniyye li-Kitâbeti'l-'Arabiyye*, Kahire: Dâru'l-'arab 1944.
- Furat, Ahmet Subhi, *Arap Edebiyatı Tarihi*, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi 1996.
- Hafizović, Mesud *Lingvističko Djelo İbrahima Enîsa*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu 1994.
- Hicâzî, Mahmûd Fehmî *İlmu'l-Luğa el-'Arabiyye*, Kuveyt: [y.y.] 1973.
- , *el-Luğatu'l-'Arabiyye 'abra'l-Kurûn*, Kahire: [y.y.] 1961.
- Hitti, Philip, *Istorija Arapa*, (çev. Petar Pejčinović), Sarajevo: Veselin Masleša 1967.
- el-Hukayl, Suleymân ibn Abdirrahmân, *Delîlu'l-Muallim ve'l-Muteallim*, Riyad: [y.y.] 1994.
- İbn Cinnî, Ebu'l-Feth 'Usmân, *el-Hasâ'is fi'l-Luğa el-'Arabiyye*, (thk. Muhammed Ali Neccâr), I-III, Kahire: Dâru'l-kutub el-Mısriyye 1956-1957.
- İbn Fâris, Ebu'l-Huseyn Ahmed, *Mu'cemu Mekâyîsi'l-Luğa*, (thk. Abdusselâm Muhammed Hârûn), I-VI, Beyrut: Dâru'l-fikr 1979.

- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâluddîn, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut: Dâru Sâdır 1994.
- Janković, Srđan, *Arapski Izgovor s Osnovama Arapskog Pisma*, Sarajevo: Svjetlost 1983.
- Kaddûr, Ahmed Muhammed, *Medhal ilâ Fikhi'l-Luğa el-'Arabiyye*, Beyrut: Daru'l-fikr el-muâsır 1993.
- el-Kalkeşendî, Ebu'l-'Abbâs Ahmed b. Alî, *Nihâyetu'l-Ereb fi Ma'rifeti Ensâbi'l-'Arab*, (thk. İbrâhîm el-İbyârî), Beyrut: Dâru'l-kitâb el-Lubnânî 1980.
- Kavas, Ahmet, “Komor Adaları”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XXVI, 153-157.
- el-Kazvînî, Ebu'l-Huseyn Ahmed b. Fâris b. Zekeriyya, *es-Sâhibî fi Fikhi'l-Luğa ve Suneni'l-'Arab fi Kelâmihâ*, (nşr. Muhammed Alî Beydûn), Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-'ilmiyye 1997.
- Kico, Mehmed, *Arapska Jezikoslovna Znanost*, Sarajevo: Fakultet islamskih nauka u Sarajevu 2003.
- Koçak, İnci, *Arıpçanın Gelişme Yolları*, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fak. Yay. 1984.
- Mehmet Özdemir, “Endülüs” *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XI, s. 216.
- Neffûse, Zekeriyya Se'îd, *Târihu'd-Da'veti ile'l-Âmmiyye ve Âsâruhâ fi Mısır*, İskenderiye: Dâru neşri's-sekâfe 1964.
- Pečar, Zdravko *Buđenje Arapa*, Sarajevo: Nova prosvjeta 1958.
- Rabin, Chaim Menachem, *Ancient West-Arabian*, London: [y.y.] 1951.
- Ramadân, Abdu'ttevvâb, *Fusûl fi Fikhi'l-Luğa el-'Arabiyye*, Kahire: Mektebetu'l-hancî 1973.
- es-Sâlih, Subhî, *Dirâsât fi Fikhi'l-Luğa*, Beyrut: Dâru'l-'ilm li'l-melâyîn 1973.
- Sevde Alan, İsmail Güler, “Kureyş Lehçesinin Klasik Arıpçaya Etkisi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2007/16), 327-341.
- Stetkevych, Jaroslav, *The Modern Arabic Literary Language: Lexical and Stylistic Developments*, Chicago – London: The University of Chicago 1970.
- es-Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr, *el-Muzhir fi 'Ulûmi'l-'Arabiyye ve Envâ'ihâ*, (thk. Muhammed Ebu'l-fadl İbrâhîm vd.), I-IV, Beyrut: Menşûrâtu'l-mektebeti'l-'asriyye 1986.
- ___, *el-İktirâh fi Usûli'n-Nahv*, (thk. Abdulhakim 'Atiyye), Dimeşk: Dâru'l-beyrutî 2006,
- Vâfi, Abdulvâhid, *Fikhu'l-Luğa*, Kahire: Dâru nehdati mısır 2004.
- ___, *el-Luğa ve'l-Muctema'*, Kahire: Dâru nehdati mısır 1971.
- Woolner, Alfred Cooper, *Languages in History and Politics*, Oxford: Oxword University Press 1938.
- Wulfinsûn, İsrâ'îl (Ebû Zu'eyb), *Târihu'l-Lugâti's-Sâmîyye*, Beyrut: Dâru'l-Kalem 1980.
- el-Yesû'î, Rafâ'il Nahle, *Garâ'ibu'l-Luğati'l-'Arabiyye*, Beyrut: Daru's-şark 1960.
- Yıldız, Hakkı Dursun, “Arap (Tarh)”, *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, III, 272-276.
- Zeydân, Corcî, *el-Felsefetu'l-Luğaviyye ve'l-Elfâzu'l-'Arabiyye*, Kahire: Dâru'l-hadâse 1978.